

מבוא

מרחבי ניאו-ליברליזציה בישראל: ניאו-ליברליזציה כחריג וחריגים לניאו-ליברליזציה

שרה הלמן

מאז עבר הניאו-ליברליזם משולי המחשבה החברתית-כלכלית אל מרכזה, עד שהפך ל"פרויקט אידיאולוגי הגמוני" (England and Ward 2016), רבו ההגדרות של התופעה, מתוך שטטוש סימני ההיכר שלה. חקר הניאו-ליברליזם היה לשדה מרובה הנחות אונטולוגיות ואפיסטמולוגיות שמהן נגזרים שלל הגדרות וסדרי יום מחקריים.¹ הניאו-ליברליזם נחשב לתופעה גלובלית ואוניברסלית, ונתפס כגורם הישיר לשורה ארוכה של תופעות חברתיות, פוליטיות וכלכליות.² דיוויד הארווי טוען למשל שכמעט כל מדינות העולם – הן מדינות שקמו לאחר נפילת הגוש הסובייטי הן מדינות סוציאל-דמוקרטיות ותיקות – חוות תהליכי ניאו-ליברליזציה בגרסה זו או אחרת (Harvey 2005, 3). בדרך כלל הניאו-ליברליזם מתקשר לדוקטרינה המבקשת להגביל את טווח הפעילות של המדינה. יש הרואים בו סוג של קפיטליזם דורסני בעל השפעות שליליות על הדרום הגלובלי. טיילור בועז וג'ורדן גנס-מורס טוענים בהקשר זה שהמונח ניאו-ליברליזם רווח בעיקר בקרב חוקרים וחוקרות המבקרים את כלכלת השוק, אך לא בקרב כלכלנים אשר מקנים לשוק ערך חיובי (Boas and Gans-Morse 2009). אחת התוצאות של היעדר הגדרה ברורה היא שתופעות רבות ומגוונות, שלא תמיד יש ביניהן קשר, נכללות במושג הניאו-ליברליזם (Venugopal 2015), ועקב כך יש המטילים ספק בערך היוריסטי שלו ובאפשרותו לשמש כלי יעיל בניתוח הביקורת. ג'ון קלארק אף רואה בשימוש הלא מובחן במונח סוג של הפקרות, במובן שהוא משויך בקלות לנקודות מבט תיאורטיות שונות זו מזו (Clarke 2008). מכל מקום, רווחת ראייה פשטנית של הניאו-ליברליזם, שלפיה מדובר בתהליך חד-ממדי, חד-כיווני וליניארי של נסיגת המדינה מהזירה הכלכלית. ראייה כזאת מאפיינת גם את מחייבי התהליך וגם את מבקריו. בשנים האחרונות צומחת גישה המדגישה את אופיו הגמיש והלא יציב של הניאו-ליברליזם, את חשיבותו של ההקשר שבו הוא מתקיים, את מגוון הביטויים

1. ראו England and Ward 2007; 2016; Birch 2017; Cahill et al. 2018.

2. Ong 2006; Clarke 2008.

שלו ואת טבעו ההיברידי. בהקשר המקומי הניאורליברליזם מאופיין בריבוי, באמביוולנטיות ובמורכבות (Brenner et al. 2010). על פי גישה זו, האי-בהירות המאפיינת את מושג הניאורליברליזם אינה נובעת רק מסדרי יום מחקריים שונים, אלא גם מהתרגום המשתנה של הניאורליברליזם בהקשרים היסטוריים וחברתיים שונים. אחת ממנסחיה העיקריים של גישה זו היא אייווה אונג (Ong 2006). אונג טוענת שהניאורליברליזם הוא טכנולוגיית ממשל גמישה ביותר שמשמשת באופנים רבים ומגוונים בידי משטרים שונים – אוטוריטריים, קומוניסטיים או דמוקרטיים. היא מדגישה את האופי הפעיל והמתערב של המדינה בהפעלת אסטרטגיות ממשליות ניאורליברליות ואת האופן שבו אסטרטגיות אלו מבנות מחדש מרחבים פוליטיים וקבוצות אוכלוסייה, גם בדמוקרטיות מערביות וגם במשטרים אוטוריטריים. לטענתה, לממשלות ולמוסדות נודע תפקיד מכריע יותר מתפקידם של השווקים ביכולת להשתלב בכלכלה הגלובלית החדשה.

אונג דנה באופן שבו הניאורליברליזם משנה את היחסים בין השלטון לנשלטים, בין הכוח לידע ובין ריבונות לטריטוריאליזם (שם, 3). התוצאה היא ניאורליברליזם לא אחיד. במקום לראות בניאורליברליזם גל ששוטף את העולם, אונג מציעה לראות בה מערכת של טכנולוגיות, טכניקות ופרקטיקות שנבחרות בקפידה ומתעצבות מתוך המפגש עם תרבויות, מוסדות ופוליטיקה מקומיים. היא מציעה לבחון את הניאורליברליזם לא כתופעה גלובלית, כתרבות או כמבנה, אלא כטכניקות גמישות ומשתנות של שליטה (שם, 13). כפי שיידון בהמשך, גישתה של אונג היא גישה ממשלית המתמקדת במיקרו-פוליטיקה של הניאורליברליזם ומדגישה את חשיבותם של ארגוני החברה האזרחית כביטוי מובהק לתפיסת הפרט כסובייקט יום ואוטונומי. בעקבות אונג, קלארק גורס שיש להבחין בין פרקטיקות ותהליכים שהם תוצאה של הניאורליברליזם ולא היו מתקיימים בלעדיו, ובין ביטויים ניאורליברליים של תהליכים ופרקטיקות קיימים (Clarke 2008, 138–139). הוא מציע לראות בתצורות החדשות שיוצר הניאורליברליזם שילוב בין אפיונים "פנימיים" – כלומר אופני מחשבה ופעולה חדשניות, דרכים חדשות להפעלת כוח וכן הלאה; ובין אפיונים "חיצוניים" – כלומר אופני פעולה ומחשבה מסורתיים. ראייה כזאת, קלארק מצייין, מאפשרת לנו להבין מדוע הניאורליברליזם עלול לעורר מתח, סתירות, עוינות ואמביוולנטיות (שם).

השילוב בין פרקטיקות ניאורליברליות לבין הסדרים מוסדיים קודמים, על התצורות המעמדיות, האתנו-לאומיות, והמגדריות שהם כוננו, מייצר מרחבי ניאורליברליזם מרובים. אופיים של המרחבים הללו נקבע על פי המדיניות שנקטה כדי להחיל עקרונות ניאורליברליים על אוכלוסיות ועל מוסדות שונים, וכן על פי הכוח הפוליטי של כל אוכלוסייה ויכולתה להטמיע את הפרקטיקות הניאורליברליות בזהויות ובאינטרסים הקיימים – או לחלופין לדחות אותן. מדובר בתהליכים רב-קוליים הכרוכים בשברים ובמשברים, בסתירות ובאתגרים, אשר במהלכם נעשה אימוץ סלקטיבי של פרקטיקות ניאורליברליות.

מרחבי הניאו-ליברליזציה המגוונים נוצרים אפוא בעקבות ההחלה הדיפרנציאלית של רפורמות מוטות שוק, המעודדות הסחרה (קומודיפיקציה) והשווקה (marketization), על מוסדות ועל אוכלוסיות שונות. מדובר במרחבים חריגים במובן שהם חורגים מן הפרקטיקות הרגילות של הממשל. זו דינמיקה של פירוק ובנייה מחדש שאונג רואה בה תנועה בין ניאו-ליברליזם חריג לבין חריגים לניאו-ליברליזם (Ong 2006). הניאו-ליברליזם כחריג מביא להכללה של פרטים וקבוצות בפרויקט הניאו-ליברלי באמצעות טכנולוגיות של הכפפה ושל מיטוב (אופטימיזציה) של יכולות הניתנות להשווקה (marketable skills), כדי להופכם לאזרחים ואזרחיות בחברת שוק שמסוגלים להשתלב ולהתחרות במסגרת השוק הגלובלי. אונג מראה כיצד מדינות מזרח ודרום-מזרח אסיה מקיימות מרחבים כאלה כדי למצב את עצמן בעמדת תחרות במסגרת הכלכלה הגלובלית. כך למשל יצרה ממשלת סין מרחבי כלכלת שוק מיוחדים בתוך כלכלתה הסוציאליסטית. מרחבים חריגים לניאו-ליברליזם נושאים לפי אונג אופי כפול: אלו מרחבים שמצד אחד מגינים על מוסדות ועל אוכלוסיות שונות מפני פרקטיקות ניאו-ליברליות, ומצד אחר כוללים אוכלוסיות מסוימות בפרויקט הניאו-ליברלי אך שוללים מהן את יתרונותיו. בדרך כלל מדובר באוכלוסיות מוחלשות, בהן מהגרי עבודה, פליטים, מייעוטים אתניים ומקבלי גמלאות קיום. הן הניאו-ליברליזם כחריג הן החריגים לניאו-ליברליזם כרוכים בשימוש בפרקטיקות שחורגות ממערך הפרקטיקות הרגיל של הממשל.

כדי לבחון את מרחבי הניאו-ליברליזם בישראל, אסופת המאמרים שלפניכם נשענת על גישתה של אונג (שם), על הגישה ההיסטורית המוסדית (Campbell and Pedersen 2001), ועל גישת הניאו-ליברליזם המגוון (Brenner et al. 2010). גישות אלו מדגישות את הריבוי והאי-אחידות של הניאו-ליברליזם ואת אופיו הגמיש והמשתנה. הן מכירות בחשיבות המכרעת של המפגש בין פרקטיקות ניאו-ליברליות ובין מסורות מוסדיות מקומיות, וכן בתפקידה המרכזי של המדינה בעיצוב מופעיו השונים של הניאו-ליברליזם. כדי להניח תשתית מושגית לדיון, נתחיל בסקירה של עיקרי ההבדלים בין הניאו-ליברליזם ובין הליברליזם הקלאסי. לאחר מכן יתוארו הגישות השונות בחקר הניאו-ליברליזם על יתרונותיהן וחסרונותיהן. כפי שיתואר להלן, הספר מבקש ליצור דיאלוג בין שלוש מן הגישות האלה. אחר כך, כדי להדגים את האופי הגמיש, ההיברידי והלא אחיד של הפרויקט הניאו-ליברלי, תוצג סקירה קצרה של הניאו-ליברליזם במבט השוואתי. סקירה זו תראה שהניאו-ליברליזציה היא תוצאה של שילוב בין גורמים חיצוניים לגורמים פנימיים, וששילוב זה יצר מופעים ייחודיים של ניאו-ליברליזם בכל מדינה. ואולם, מופעיו של הניאו-ליברליזם משתנים לא רק ממדינה למדינה אלא גם בתוך כל מדינה. הסעיף הבא במבוא יראה כיצד מרחבים ניאו-ליברליים מעצבים מחדש מיקומים מעמדיים, אתנו-לאומיים ומגדריים, מתוך התמקדות בישראל. המבוא יסתיים בתיאור מאמרי הספר.

בין ליברליזם לניאו-ליברליזם

כאמור, ספר זה יוצא מנקודת הנחה שהניאו-ליברליזם הוא תופעה רבת-פנים, גמישה ולא אחידה. אך כדי להציב תשתית איתנה לדיון, חשוב לעמוד תחילה על כמה מסימני ההיכר המוסכמים שלו, ובתוך כך להבחין בינו ובין הליברליזם הקלאסי. סימני ההיכר האלה מקובלים על כלל הגישות הביקורתיות, גם אם כל גישה מבליטה ממדים אחרים של התופעה.³ בראש ובראשונה, הניאו-ליברליזם מאופיין במרכזיותו של השוק. גם היחסים החברתיים בו מושתתים במידה רבה על הגיון השוק. לעומת הליברליזם הקלאסי, ששאף להציב גבול בין המדינה לבין השוק, ושוב השוק נתפס כישות טבעית, לפי הניאו-ליברליזם השוק, והכלכלה בכלל, אינם תופעות טבעיות. השוק הוא הבניה פוליטית וחברתית, והוא מתקיים במסגרת מוסדית שלא רק מבנה אותו, אלא גם משמרת ומתחזקת אותו דרך קבע באמצעות הסדרים חוקיים הכובלים את ידיהם של פוליטיקאים (בכך מנוגד הניאו-ליברליזם לדוקטרינת הלסה-פר). ההגות הניאו-ליברלית לסוגיה גורסת כי השווקים הם תולדה של מאמץ פוליטי מכוון. אשר על כן, התגייסותה של המדינה לפרויקט, כסוכן מרכזי המעצב את היחסים החברתיים בה בתבנית השוק, היא חיונית. מהלך זה מחייב טרנספורמציה של המדינה באמצעות מכשירי מדיניות טכנוניהוליים – דוגמה לכך היא גישת הניהול הציבורי החדש – וכן יצירת שותפויות בין המדינה לבין המגזר העסקי (Mirowski 2013; Davies 2018). הבניית המדינה באמצעות מכשירים טכנוניהוליים משנה את הארכיטקטורה הפנימית שלה: היא מתיקה את העוצמה מספרות שנתפסות כנגועות בפוליטיקה אל ספרות לא פוליטיות כביכול, או ספרות החסיונות להשפעתם של אינטרסים צרים. תהליך זה בא לידי ביטוי בין השאר בהתעצמותם של משרדי האוצר ושל בנקים מרכזיים, וכן בהקמת מוסדות לא נבחרים (Davies 2018). על פי ראייה זו, למדינה תפקיד מרכזי בתהליך הניאו-ליברליזציה.

עוד הבדל בין הניאו-ליברליזם לבין הליברליזם הקלאסי הוא סוג היחסים המתקיימים בשוק. לעומת הליברליזם, שהדגיש את יחסי החליפין, הניאו-ליברליזם מגדיר את יחסי השוק במונחים של תחרות חופשית בין פרטים. לתחרות תפקיד כפול: האחד הוא הגברת היעילות של המערכת הכלכלית, והאחר הוא תגמול בני האדם על פי כישוריהם, ולא לפי השתייכותם לקבוצות מסוימות, בהן קבוצות המבקשות להגן על עצמן מפני החופש והתחרות. השוק התחרותי אמור להבטיח את מימוש החירות – וחירות פירושה היכולת של פרטים אוטונומיים ורציונליים לשפר את מצבם באמצעות תחרות עם פרטים אחרים. תפיסה זו של החירות קשורה בטבורה לאינדיווידואליזם, שכן מימוש החירות מותנה ביכולת של הפרט להגדיל את מערך האפשרויות העומד לרשותו, וגם לקבל על עצמו סיכונים הכרוכים

³ Larner 2000; Mudge 2008; Centeno and Cohen 2012; Birch 2017; Cahill et al. 2018

במציאות כלכלית משתנה. אם כן, החירות או החופש במובן זה אינם מקושרים לחירות פוליטית, וגם לא לזכויות. יתרה מזו, ערך החירות כפי שהוא מצטייר בהגות הניאו-ליברלית יכול אף להיות מנוגד לדמוקרטיה.⁴

ההשווקה של היחסים החברתיים כרוכה בהסחרה (קומודיפיקציה) – כלומר הפיכה של השירותים הציבוריים, של היחסים החברתיים ואף של האדם עצמו למוצר ככל מוצר אחר, שנסחר ונמדד על פי שווי השוק (Brown 2015). ההסחרה קשורה קשר הדוק להפרטה של הסיכונים החברתיים. כלומר, על בני האדם מוטל "לקנות" את ההגנה מפני סיכונים שהם חשופים להם מתוקף השתתפותם בשוק העבודה (כגון אבטלה, מחלה או נכות) או במסגרת קיום משפחה בחברה קפיטליסטית (כגון גירושים). מאפיינים אלו קשורים קשר הדוק לתפיסה האונטולוגית הניאו-ליברלית, שלפיה הסובייקט הוא הומו-אקונומיקוס, היינו עצמי יזם, השואף להשביח את הונו האנושי (Foucault 2008). היזמות בהקשר זה פירושה פעולה ודמיון, והפרט היזם הוא אדם חסר מנוח המסוגל לחזות שינויים טכנולוגיים ולאמצם כדי להצליח בשוק עבודה משתנה תדיר (Whitworth 2016). הניאו-ליברליזם מבכר הצבר הון על פני חלוקה מחדש של ההון, והוא מבצע פיננסיאליזציה של הכלכלה ושל תחומי חיים אחרים, בכלל זה המשפחה (Adkins and Dever 2016). יתרה מזו, הצרכנות והיכולת לצרוך הפוכות לקנה מידה להשתייכות לחברה.

תהליכי ניאו-ליברליזציה, בכללם השאיפה להבנות מחדש את היחסים החברתיים לאור עקרונות מוטי שוק, חוללו תמורות במבנה המעמדי בחברות פוסט-מודרניות. תמורות אלו באות לידי ביטוי בין השאר בניעות כלפי מעלה של קבוצות אשר בעידן מדינת הרווחה הקיינסיאנית נמנו עם מעמד הפועלים, ולעיתים בניעות כלפי מטה של בני מעמדות הביניים הישנים. מעמדות הביניים החדשים חבים את הניעות החברתית שלהם למבני הזדמנויות שנוצרו על ידי ההפרטה, ההתפתחות של טכנולוגיות תקשורת חדשות והתפשטות הסובייקטיביות הניאו-ליברלית – בעיקר התפשטות האינדיווידואליזם והאתוס של העצמי היזם. התפתחויות אלו הפכו את סגנון החיים של מעמד הביניים – במונחים של צריכה, תרבות ודיוור – למושא של כמיהה (Heiman et al. 2012).

יש הטוענים כי אחד מסימני ההיכר של הניאו-ליברליזם הוא התמוססותן של זהויות קולקטיביות, ובהן הזהות המעמדית (Lazzarato 2009), ומנגד היווצרותן של מדרג של הבדלים אינדיווידואליים (Dean 2018). ואולם, כפי שגם נראה בספר, מתברר כי מעמדות הביניים החדשים מאמצים את האינדיווידואליזם בלי לזנוח את זהויותיהם הקולקטיביות – בעיקר זהויות המבוססות על אתניות ולאומיות. במילים אחרות, במקום היטמעות במעמד הביניים הוותיק (הלכן בדרך כלל), מעמדות הביניים החדשים במדינות המערב נוקטים אסטרטגיה שקרן לייסי מכנה "היטמעות אסטרטגית": סימון גבולות שמטרתו מצד אחד להצביע על דמיון בינם ובין מעמד

4. Amable 2011; Mirowski 2013; Dardot and Laval 2018

הביניים הלבן, ומצד אחר להפגין קרבה לשורשים האתנו-גזעיים שלהם (Lacy 2004).⁵

הניאורליברליזציה, הכרוכה בניסיון לכלול את מרב האנשים בגיל העבודה בשוק תעסוקה – הן על ידי ביטול או צמצום תגמולים חברתיים שהגנו עליהם מפני שוק העבודה, הן על ידי תהליכי הסחרה – חוללה תמורות מרחיקות לכת לא רק במבנה המעמדי של חברות פוסט-מודרניות אלא גם בסדר המגדרי (Adkins 2018). נשים, בעיקר צעירות, הפכו בעיני מדינות, תאגידים וארגונים בינלאומיים לסובייקטים שעל כתפיהם עומדת הצלחתו של מודל הצמיחה הניאורליברלי.⁶ בארצות מתפתחות נשים מובנות כסוכנות פיתוח, כלומר כסובייקטים שניחנו בנטיות תרבותיות המניעות אותם להשקיע (השקעה כלכלית) בתבונה כדי לטפח את המשפחה והקהילה ולשמור עליהן (Rankin 2001, 20). בעקבות זאת, מדינות רבות החלו לכרסם בהסדר המוסדי שעליו הייתה מבוססת מדינת הרווחה הקיינסיאנית – כלומר חלוקת עבודה מגדרית שלפיה הגבר מפרנס והאישה מטפלת במשפחה ובבית. במדינת הרווחה הקיינסיאנית נשים זכו אפוא לתגמולים ציבוריים בתוקף מעמדן כאימהות ועקרות בית, אך בעידן הניאורליברלי נשים לא יכלו עוד לתבוע הגנה מפני השוק מתוקף מעמדן זה (Orloff 2004). במילים אחרות, אף שנשים הוסיפו ללדת ילדים ולטפל בבינתן ובמשפחתן, מודל הצמיחה הניאורליברלי החל להתמקד בתפקידן כעובדות, מתוך דחיקה לשוליים של זהותן הדומסטית. מדינות רבות, בעיקר במערב, קידמו מודל של חלוקת עבודה שבמרכזו דמות העובד הבוגר – Lewis adult worker model (Lewis and Giullari 2005; Lewis 2001), וכן הסדרים של איזון בין המשפחה לבין העבודה (שהיו ממוענים בעיקר לנשים) (Sørensen 2017).⁷ מודל זה נחשב אמצעי להעצמת נשים, וגם אות להיותה של המדינה מדינה מתקדמת.

ואולם, מודל זה, שבמוקדו סובייקט נשי חדש בדמות עובד נטול זהות מגדרית, היה עיוור לכך שהוא עוצב בצלמן ובדמותן של נשים לבנות מהמעמד הבינוני הגבוה. הוא גם לא היה ער לעובדה שרוב הנשים שהחלו להיות מועסקות בשכר עשו זאת בתנאים שאין בהם רווחה וביטחון תעסוקתיים, לעיתים בשוק העבודה הלא פורמלי. הדבר גרם לפיחות בערך עבודתן של נשים, על אף השיח המעלה על נס את תרומתן של הנשים לצמיחה הכלכלית (Radhakrishnan and Solari 2015). יתר על כן, כניסתן של נשים לשוק העבודה הגלובלי – באמצעות הגירה או עבודה

5. לאסטרטגיות נוספות של מעמד הביניים השחור בבריטניה ראו Meghji 2017.

6. Gill and Ganesh 2007; Wee and Brooks 2012; Altan-Olcay 2015; Bröckling 2016; Helman 2019.

7. במדינות מזרח אירופה התפרקות הסוציאליזם המדינתית הביאה למגמה הפוכה – צמצום מדיניות התומכת בנשים העובדות, שלפיה הנשים זכו להגנת המדינה בתוקף תפקידן הכפול כעובדות וכאימהות (מעין פטריארכיה מדינתית), ודחיקת הנשים לספרה הפרטית.

ראו Hany 1994; Huseby-Darvas 1996; Fodor et al. 2002; Szoke 2015.

באזורי תעשייה או בסדנאות יזע – לא בהכרח גרמה לשינוי בחלוקת העבודה המגדרית. במדינות רבות – בהן הודו, טורקיה, איטליה וגם ישראל – מפלגות ימניות פופוליסטיות, קבוצות פונדמנטליסטיות ותאגידים שיתפו פעולה כדי לייצר תבניות חדשות של פטריארכיה תחת הסיסמה של העצמת נשים. השאיפה הייתה מצד אחד להפוך את הנשים ליצרניות, ומצד אחר לרתום אותן לשימור הסדר המגדרי הישן ולאשרור גבולותיה של האומה האתנית (ראו למשל; Chhachhi 2020; Ben-Porat *et al.* 2021).

במסגרת הניסיון לנסח בבירור את עקרונות הניאו-ליברליזם, מציעה סטפני מאדג' לראות בו מושג בעל שלושה ממדים: ממד רעיוני – הניאו-ליברליזם כפרויקט אינטלקטואלי-פרופסיונלי; ממד בירוקרטי – הניאו-ליברליזם כפרטואר של כלי מדיניות; וממד פוליטי – הניאו-ליברליזם כסוג של פוליטיקה (המדינה הניאו-ליברלית) (Mudge 2008). החוט המקשר בין שלושת הממדים הללו הוא תפיסת השוק כישות אפוליטית, א-תרבותית ומכנית, העדיפה מתבניות ארגון חברתי אחרות. ההצטלבות בין שלושת הממדים יוצרת מופעים שונים של ניאו-ליברליזם בהקשרים גיאופוליטיים שונים, אך לכל המופעים האלה היגיון מנחה אחד: הדגשת הכוח האוטונומי של השוק ועליונותו על פני הבירוקרטיה כמנגנון להקצאת משאבים. זו המסגרת המעניקה משמעות ופשר לעולם.

גישות בחקר הניאו-ליברליזם

לצד הניסיון להגדיר את הניאו-ליברליזם הגדרה מדויקת יותר, אפשר להבחין בין כמה גישות לחקר הניאו-ליברליזם על פי רמת הניתוח וההנחות האונטולוגיות שלהן. הראשונה היא הגישה הרעיונית (היסטוריה של רעיונות). גישה זו דנה במקורותיה של המחשבה הניאו-ליברלית ובזרמים השונים שלה, ורואה בניאו-ליברליזם פרויקט דינמי ומשתנה שבמרכזו תפיסה אונטולוגית מוגדרת של השוק, של היחסים בין המדינה לבין הכלכלה ושל הסובייקט האנושי. הניאו-ליברליזם, טוענת גישה זו, נולד בשנות השלושים של המאה העשרים, בעקבות משבר הקפיטליזם. הוגיו התנגדו הן לדוקטרינת הלסה-פר הן לסוציאליזם (Mirowski 2013). עוד נטען שבמוקד המוסר הניאו-ליברלי עומד העצמי היזם. מוסר זה מחליף את הזכויות הקולקטיביות לביטחון סוציאלי בחוזה שבו לפרט יש חובות כלפי המדינה, וזכויותו מותנות בהוכחת אוטונומיה, תחרותיות וניצול הזדמנויות בשוק (Amable 2011; Dardot and Laval 2018).

הגישה הרעיונית היטיבה לעמוד על התנאים שהצמיחו את המחשבה הניאו-ליברלית, לתאר את הזרמים שהרכיבו אותה ולבחון את התמורות שחלו בה לאורך השנים. ואולם, רעיונות לבדם אין בכוחם לחולל שינוי. כדי שרעיונות יעשו רלוונטיים ויציעו חלופות למשטר הכלכלי-חברתי הקיים, נדרשים כוחות חברתיים ומבני הזדמנויות פוליטיים שיאמצו ויקדמו אותם. בהקשר זה, פיליפ מירובסקי

מציין כי למן המחצית השנייה של המאה העשרים הוקמו ארגונים שנועדו להפיץ ברבים את הדוקטרינה הניאורליברלית ולעצב קולקטיב רעיוני שיאגד את הזרמים השונים של החשיבה הניאורליברלית וינסח מערך עקרונות והיגדים בדבר השווקים והכלכלה הפוליטית (Mirowski 2013; 2015).

הגישה השנייה היא הגישה המרקסיסטית והניאורמרקסיסטית (המכונה גם "מעמדית"). גישה זו רואה בניאורליברליזם פרויקט מעמדי שבמרכזו הניסיון להגביר את כוחו של ההון על חשבון כוחה של העבודה (Duménil and Lévy 2001; Harvey 2005). בסטיאן ון אפלדורן והנק אוברביק, למשל, גורסים כי הניאורליברליזם הפך לפרויקט הגמוני בעקבות המשברים הכלכליים של שנות השבעים של המאה העשרים (van Apeldoorn and Overbeek 2012). פרויקט הגמוני זה מבוסס על חזון בדבר אופני ארגון הצבר ההון ושימור הסדר החברתי, המשרת את האינטרסים של ההון הפיננסי. הפיננסיאליזציה של הכלכלה, נטען, מקודמת כאסטרטגיה מרכזית לשימור עוצמת ההון – שכן ההון המתגלם בכסף ובמכשירים פיננסיים שואף לעקוף את כל חסמי הניידות, בכלל זה הפיקוח מצד מדינות. ז'ראר דומיניק לוי טוענים שהדחף לפיננסיאליזציה של הכלכלה מבוסס על ברית בין המעמד הקפיטליסטי ובין המעמד הניהולי (Duménil and Lévy 2001). באופן כללי, הגישות המרקסיסטיות גורסות שרעיון נסיגת המדינה מן הכלכלה הוא מנגנון שיחני שמסווה את תלותו של הניאורליברליזם במדינה. עם זאת, גישות אלו אינן מדגישות את תפקידה הפעיל של המדינה בקידום האינטרסים של ההון הפיננסי. תחת זאת הן מדגישות את האופי הגלובלי של הניאורליברליזם, או את ההתהוות של מעין משילות גלובלית שהמדינות סרות למשמעתה וכפופות לציווייה בדבר נזילות ההון וניידותו.

בכלל הגישות המרקסיסטיות אפשר לציין את אסכולת האסדרה (רגולציה). אסכולה זו רואה בניאורליברליזם מערך מוסדי המעצב את הפוסט-פורדיזם כתבנית חדשה של הצבר הון. במרכז המערך המוסדי הזה ניצבת המדינה המתערבת, ומטרתו לקדם תבניות משילות המותאמות לכלכלה הגלובלית מוטת השוק ולטכנולוגיה הדיגיטלית. המדינה המתערבת שואפת להעביר את סמכויותיה כלפי מעלה – למוסדות גלובליים, או לחלופין כלפי מטה – לקהילות ולאזורים בתוך המדינה. הדבר נעשה כדי להבטיח את פעולתו החלקה של השוק הגלובלי, וכן את התחרות מצד היצע הסחורות הן ברמה התת-מדינית הן ברמה הגלובלית (Jessop 2002). יתר על כן, המדינה המתערבת מכפיפה את מדיניות הרווחה לצו השוק ותופסת את הוצאות הרווחה כהוצאות ייצור שמן הראוי לצמצמן כדי לאפשר תחרות בשוק הגלובלי (Jessop 1999).

כללו של דבר, הגישות המרקסיסטיות רואות במוסדות ובשחקנים מדינתיים גורמים פסיביים אשר נכבשו על ידי האינטרסים של נציגי ההון. משתמע מכך שסוכנים מדינתיים מאבדים את האוטונומיה שלהם ואינם אלא פקידים שתפקידם לנסח מדיניות שהולמת את האינטרס של ההון הפיננסי (Flew 2014).

הגישה השלישית היא הגישה הניאו-מוסדית, ובכללה האסכולה ההיסטורית-מוסדית. גישה זו רואה בניאו-ליברליזם מערך הטרוגני המורכב מרעיונות, ממדיניות ומדרכים שונות לארגן ולווסת מחדש את הפעילות החברתית-כלכלית (Campbell and Pedersen 2001, 5). האסכולה ההיסטורית-מוסדית מקנה חשיבות לשחקנים מדינתיים בכל הנוגע לאימוץ ולקידום של עקרונות ושל מדיניות ניאו-ליברליים – על פי התנאים הכלכליים, הפוליטיים והמוסדיים המקומיים, ההזדמנויות שנוצרו והקואליציות בין השחקנים. גישה זו בוחנת את הסיבות ואת התוצאות של המפנה הניאו-ליברלי במדינה אחת או בהשוואה בין מדינות. היא גורסת כי הניאו-ליברליזם מעוצב ומתווך על ידי המבנים המוסדיים שבמסגרתם ובאמצעותם הוא מתקיים ומכירה בכך שהמדיניות הניאו-ליברלית עשויה ליצור חיכוכים בין שחקנים בתוך המדינה ומחוצה לה, ואף לעורר התנגדות בקרבם.

האסכולה ההיסטורית-מוסדית מיטיבה לעמוד על כוחם של שחקנים מדינתיים ועל יכולתם ליזום רפורמות מוטות שוק מתוך ניצול מבני הזדמנויות משתנים. עם זאת היא סטטית למדי, ואינה מדגישה די הצורך את האופי הדינמי של הניאו-ליברליזם. כאן נכנסת לתמונה הגישה הרביעית בחקר הניאו-ליברליזם, גישת הניאו-ליברליזם המגוון (או הגישה התהליכית), שנוסחה בין השאר על ידי ניל ברנר, ג'יימי פק וניק ת'יאודור (Brenner et al. 2010). חוקרים אלו מציעים לבחון את הניאו-ליברליזם כתהליך, ולא כתוצאה סופית. על כן הם מעדיפים את המונח "ניאו-ליברליזציה", המשקף את אופיו הדינמי של הניאו-ליברליזם. תהליך זה מעוצב בין השאר על ידי כישלונות של צעדי מדיניות, הסתגלות מאולתרת והתמודדות עם תנועות נגד. מבחינה מתודולוגית, הגישה התהליכית מחייבת לדון בהקשר המקומי על רקע תהליכים גלובליים, מתוך אימוץ התובנות של הגישה ההיסטורית-מוסדית. ברנר ועמיתיו טוענים כי פרויקטים של רגולציה מוטת שוק נשזרים באופן טפילי במוסדות קיימים כדי לייצר תבניות היברידיות שבהן הגיונות סותרים, בכללם הגיון ההסחרה וגם ההיגיון הבולט את ההסחרה, משמשים בערבוביה ומתפתחים יחדיו. הניאו-ליברליזציה מתרחשת אפוא במסגרת מוסדות קיימים ובאמצעותם, אך היא שואפת לשנות את המוסדות האלה. כך נוצרת מעין הכלאה בין תהליכים ברמה הגלובלית לבין תהליכים ברמה המקומית. אם כן, גישה זו רואה בניאו-ליברליזציה תהליך של הרס יצירתי. בתהליך זה שמור למדינה תפקיד מרכזי, שכן בד בבד עם ההבניה המחודשת של היחסים החברתיים לאור עקרונות של שוק ושל תחרות, המדינה מבנה את עצמה מחדש.

הגישות שנדונו לעיל בוחנות את הניאו-ליברליזם ברמה המקרו-חברתית וברמת הביניים, מתוך הזנחה מסוימת של הרמה המיקרו-פוליטית. הגישה החמישית שתידון כאן, גישת הממשליות, מתמקדת ברמה זו. כפי שנוכר לעיל, אונג היא אחת ממנסחיה העיקריים של גישה זו (Ong 2006). ברמה המיקרו-פוליטית, הניאו-ליברליזם שואף להשפיע על ההתנהגות של הפרט כדי להפוך אותו לסובייקט יזום. הוא עושה זאת בעזרת מערך של פרקטיקות שנקטות במוסדות חינוך ורווחה, ובאמצעות גישה

המעודדת את הפרט לראות בעצמו ישות אוטונומית שמוטלת עליה האחריות לשפר את איכות החיים שלה (Larner 2000, 13). כאמור, אחד הביטויים הבולטים של תפיסת הסובייקט היזם הוא התחזקותם של ארגוני החברה האזרחית. כפי שמציינים דמיין קהיל ועמיתיו, אין דיאלוג מספק בין הגישות השונות בחקר הניאורליברליזם (Cahill et al. 2018). אסופה זו מבקשת להציע דיאלוג כזה, בעיקר בין הגישה ההיסטורית-מוסדית, גישת הניאורליברליזם המגוון וגישת הממשליות. גישות אלו מבליטות את הממד הבירוקרטי של הניאורליברליזם. כמו כן, הן מדגישות את הגמישות והרבגוניות של הפרויקט הניאורליברלי ועומדות על ההתפשטות הלא שווה שלו בין מדינות ועל ההחלה הלא אחידה שלו בתוך כל מדינה – כלומר ההחלה הדיפרנציאלית של הגיון השוק על מוסדות שונים ועל אוכלוסיות שונות. ונדי לרנר מכנה זאת "האי-סדר היומיומי של הניאורליברליזם" (the messy actualities of neoliberalism; Larner 2000, 14). כפי שנראה בהמשך, מאפיינים אלו מייצרים מרחבי ניאורליברליזציה מרובים.

ניאורליברליזציה במבט השוואתי

מחקרים הבוחנים את המופעים השונים של הניאורליברליזציה ברחבי העולם – בין השאר באירופה, בארצות הברית, באמריקה הלטינית, במדינות מזרח אירופה ובמדינות סקנדינביה – מראים בבירור שהפרויקט הניאורליברלי מגוון ומשתנה ממקום למקום. מריון פורקד ושרה באב – במחקר השוואתי על בריטניה, מקסיקו, צ'ילה וצרפת – טוענות כי אף על פי שהגלובליזציה הכלכלית והפיננסית הייתה גורם מרכזי במעבר למשטר הניאורליברלי, למוסדות ולתנאים המקומיים היה תפקיד מכריע בשכנוע בדבר נחיצותה של הניאורליברליזציה הכלכלית (Fourcade-Gourinchas and Babb 2002). בבריטניה ובצ'ילה – על אף השוני ביניהן – קונפליקטים חלוקתיים ואובדן שליטה באינפלציה הגבירו את הבולטות של קבוצות שביקשו לקדם חלופות למשטר הכלכלי הקיים.⁸ כשקבוצות אלו התחזקו, הן מצאו אופן קשבת בקרב בירוקרטים מקומיים, אשר תפסו את עצמם כמוניטריסטים. במקסיקו ובצרפת האימוץ של רפורמות ניאורליברליות התרחש מאוחר יותר, ונבע משילוב בין קשיים כלכליים לבין המחויבות של בירוקרטים מדינתיים להשתלב בכלכלה העולמית. ההשוואה העלתה כי בבריטניה ובצ'ילה הדחף לניאורליברליזציה נבע מקבוצות שמחוץ למנגנון המדינתי ולבש אופי אידיאולוגי, ואילו במקסיקו ובצרפת הדחף הזה היה פרגמטי ונבע מהמנגנון המדינתי, גם אם הוא התקיים בסביבות גיאופוליטיות שונות.

8. ההפיכה הצבאית בצ'ילה, בתמיכתה של ארצות הברית, הפכה את צ'ילה למעבדה לניסוי הניאורליברלי. יישום הדוקטרינה הניאורליברלית בצ'ילה כלל הפחתה הדרגתית של מכסים, שינוי בחוקי העבודה כדי להיטיב עם התעשייה, הפרטת פנסיות תעסוקתיות וחברות ציבוריות ודולריזציה של הכלכלה.

מוניקה פרסאד – במחקר שהשווה בין ארצות הברית, בריטניה, גרמניה וצרפת – מתמקדת בהסדרים הפוליטיים המתווכים בין הון לעבודה, במערכות המיסוי ובמבנה מדינת הרווחה כדי להסביר את העיתוי ואת הקצב שבו התרחשה הניאו-ליברליזציה (Prasad 2006). לטענתה, ניאו-ליברליזציה מואצת התחוללה במדינות שבהן היחסים בין ההון, העבודה והמדינה היו לעומתיים (adversarial), בעיקר ארצות הברית ובריטניה. ארצות הברית אופיינה ביחסים לעומתיים בין המדינה לבין ההון (בדמות רגולציה מחמירה), בין ההון לעבודה ובין בני מעמד הביניים לבין העניים. תהליכי ניעות חברתית, שהפכו את מרבית האזרחים למשלמי מיסים; מיסוי ישיר; ומדיניות רווחה שאריתית, המתבססת על ההנחה שעל הפרט להשתכר למחייתו בשוק ומתערבת רק במקרים שהוא אינו מסוגל לעשות זאת – כל אלה עוררו אי-שביעות רצון בקרב מעמד הביניים. יזמים פוליטיים רתמו את אי-שביעות הרצון הזאת לקידום רפורמות ניאו-ליברליות. הרפורמות בארצות הברית כללו הפחתת מיסים, קיצוץ חד בקצבאות הקיום לאוכלוסיות העניות ביותר ודה-רגולציה של הכלכלה.

בבריטניה, הצלחתם של האיגודים המקצועיים הייתה בעוכריהם. איגודים אלו פתחו פתח לניעות חברתית למעמד הביניים, אך אותו הציבור עצמו ביטא עוינות כלפי האיגודים האלה כאשר הם הביעו מחאה, ועוינות זו נרתמה לקידום מהלכים ניאו-ליברליים. התפתחות זו, לצד הניהול הכושל של התעשיות הציבוריות והמבנה הפוליטי המקוטב, סללו בסופו של דבר את הדרך לניאו-ליברליזציה, שבאה לידי ביטוי בין השאר בהפרטה של חברות ציבוריות ושל הדיור הציבורי.

אשר לגרמניה ולצרפת, עיתויה ודפוסייה של הניאו-ליברליזציה שהתפתחה בהן נבעו מההסדרים הפוליטיים שנהגו בהן וממדיניות הרווחה ומערכות המיסוי שלהן. מדינות אלו אופיינו במבנה קורופורטיסטי, במיסוי עקיף (למשל מע"מ) ובמדיניות רווחה שמרנית-ביסמרקית המבוססת על סכמות ביטחיות. בצרפת ננקטה מדיניות שמטרתה לחולל מודרניזציה של הכלכלה, ועל כן היא הייתה מוטת עסקים, ובגרמניה ננקטה מדיניות כזאת כדי לשקם את הכלכלה. במדינות אלו, מציינות פורקד ובאב, הניאו-ליברליזציה הייתה הדרגתית ונעשתה ביוזמת המדינה, ועל כן היא לא עוררה חוסר שביעות רצון בקרב האזרחים (Fourcade-Gourinchas and Babb 2002).

מחקרים אלו ואחרים מדגישים את מרכזיותה של המדינה כמחוללת ניאו-ליברליזציה. האמונה הרווחת שהאידיאולוגיה הניאו-ליברלית עוינת למדינה, ושהמעבר למשטר הניאו-ליברלי כרוך בנסיגת המדינה ממעורבות בכלכלה, אינה עולה בקנה אחד עם האופן שבו הניאו-ליברליזציה מתפשטת, מנורמלת וממוסדת. הניאו-ליברליזציה היא לא רק תוצאה של אינטראקציה בין מוסדות ושחקנים מקומיים לבין הכלכלה הגלובלית, אלא היא עשויה להיות תוצאה של כפייה שמקורה במוסדות בינלאומיים, בעיקר קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי (Dobbin et al. 2007). עם קריסת הסכם ברטון-וודס, מוסדות אלו שינו את מטרותיהם ואימצו

את מה שמכונה קונסנזוס וושינגטון, שבמסגרתו הסיוע למדינות מתפתחות הותנה בליברליזציה של הסחר וברפורמות נרחבות כגון הפרטת הפנסיות, החלפת מערכות מיסוי פרוגרסיביות ברגרסיביות וצמצום מדיניות הרווחה ושירותי הבריאות (Babb and Kentikenlis 2018).

פעולתם של המוסדות הבינלאומיים כסוכנים של ניאור-ליברליזציה בולטת במקרה של מדינות אמריקה הלטינית. בשנות השמונים של המאה העשרים, מדינות אלו אופיינו בהיפר-אינפלציה, בזינוק בחוב החיצוני, בהאטה בצמיחה ובקריסה במחיר הסחורות. כדי לקבל הלוואות, מדינות אלו נדרשו, ברוח הקונסנזוס של וושינגטון, לחולל ליברליזציה של הכלכלה, שכללה בין היתר הפרטה, הסרת הפיקוח על תנועות ההון וצמצום מעורבות המדינה בכלכלה. בשנות התשעים זרם למדינות אמריקה הלטינית הון חיצוני רב, אך אופיו הנדיף של הון זה חשף את הכלכלות במדינות אלו למשברים קשים. כך היה למשל במקסיקו, בארגנטינה ובברזיל. אומנם הניאור-ליברליזציה במדינות אמריקה הלטינית הביאה להורדת האינפלציה ולצמצום הגירעון התקציבי, ואולם הצמיחה הייתה איטית, חלה עלייה בעוני ובאבטלה, ועובדים רבים עברו משוק העבודה הפורמלי לשוק הלא פורמלי, וכך הורחבה כלכלת הצללים. לנוכח העוני הגובר, מדינות אלו יזמו תוכניות רווחה מותנות, שבמסגרתן הסיוע למשפחות הנמצאות מתחת לקו העוני הותנה בין השאר בכך שישלחו את ילדיהן לבית הספר (Kingstone 2018). אם כן, באמריקה הלטינית השילוב בין כפייה והתניה מצד ארגונים בינלאומיים לבין פעולה של גורמים פנימיים הוא שסלל את הדרך לניאור-ליברליזציה. אשר למדינות מזרח אירופה, נטען ששינויים מוסדיים הדרגתיים מוטי ליברליזציה החלו להסתמן בהן כבר בסוף שנות השישים ותחילת שנות השבעים של המאה העשרים, במעין תהליך של חיקוי ושל למידה של פרקטיקות ניהוליות מערביות (Dale and Farhy 2018). תהליך זה התעצם בשנות השמונים, בעקבות משברים כלכליים שכרסמו במודל הסוציאליזם המדינתי מבפנים ורוקנו אותו מתוכן. מנהלי חברות, פקידים בכירים וכלכלנים בולטים פיתחו אז זיקה קפיטליסטית ליברלית, ועל כן בעיני המערב הניאור-ליברליזציה במזרח אירופה נראתה תהליך פנימי טבעי ופשוט. ואולם, על אף התהליכים הפנימיים הללו, הצורך בתמיכה חיצונית הוא שהביא לשינויים מבניים בכלכלה הפוליטית של מדינות מזרח אירופה. התמיכה החיצונית לוותה בדרישות לייצוב מקרו-כלכלי, להפרטה, להפיכת מדיניות הרווחה הסוציאליסטית למדיניות רווחה שיווית וליצירת מסגרות חוקתיות אשר יעודדו את פעולת השוק. העיתוי והקצב של ביצוע הרפורמות השתנו ממדינה למדינה, ומהלכים אלו נתקלו לא פעם בהתנגדות, אך הניאור-ליברליזציה הוסיפה להתפשט ולקנות לה אחיזה. כמה מהתוצאות הבולטות של הניאור-ליברליזציה במדינות מזרח אירופה הן התרחבות הפערים בין המרכז לפרפריה בתוך המדינות והידרדרות במעמדן בחלוקת העבודה הבינלאומית. הידרדרות זו באה לידי ביטוי במעבר מכלכלה מבוססת טכנולוגיה לכלכלה הנשענת על חקלאות וניצול של מאגרי גז ונפט, וכן בהפיכת האבטלה והתעסוקה הפוגענית למאפיינים של קבע.

מרחבי ניאור-ליברליזם מרובדים: מעמד, עבודה ומגדר

כאמור, מופעי הניאור-ליברליזם משתנים לא רק ממדינה למדינה אלא גם בתוך כל מדינה. מבט-על על הדרך שבה מרחבים ניאור-ליברליים מעצבים מחדש מיקומים מעמדיים, אתנור-לאומיים ומגדריים מלמדת על אופיו ההיברידי של הניאור-ליברליזם – על האופן שבו הדחף להחיל על אוכלוסיות מוחלשות פרקטיקות ניאור-ליברליות מוכלא עם מסורות היסטוריות ומוסדיות, ובכלל זה המיקומים המעמדיים, המגדריים והאתנור-לאומיים שהן עיצבו. הקבוצות המאכלסות את המרחבים הללו חשופות באופן דיפרנציאלי לפירות ולתגמולים של הפרויקט הניאור-ליברלי, לא פעם מתוך אישור הריבוד הקיים. אף על פי כן, יצירת מרחבים מגוונים – הן מרחבים חריגים לניאור-ליברליזם הן מרחבים ניאור-ליברליים שהם בבחינת חריג – מצטלבת עם מיקומים מעמדיים קיימים, ויש בכך כדי לחולל שינוי במבנה המעמדי. את השינוי הזה, שבא לידי ביטוי בין השאר בהתרחבות ובהתגוונות של מעמדות הביניים, יש לתלות במידה רבה בדחף הניאור-ליברלי להפוך פרטים ליצרניים וליזמים, לאזרחים בחברת שוק (Peck and Theodore 2010).

גם בישראל, הניאור-ליברליזציה הביאה להיווצרותם של מרחבים של חריגים לניאור-ליברליזם, של מרחבים חריגים של ניאור-ליברליזם ושל מרחבים חופשיים (safe heavens) אשר הצמיחו חלופות לסדר הפוליטי הקיים. מרחבים חופשיים אלו מציעים אתוס חלופי, שלעיתים קרובות יונק מהחידוש של מסורות דתיות. אתוס זה, כמו במקרה של החרדיות המזרחית ושל התנועה האסלאמית, עשוי לקדם הבניה מחודשת של הקהילה הפוליטית (Tuğal 2009), או לחלופין ליצור הכלאות בין סובייקטיביות ניאור-ליברלית לבין דבקות דתית. הכלאות אלו ניכרות פחות בישראל, אך הן בולטות במקרה של הכיתות הפנטקוסטליות באפריקה ובאמריקה הלטינית (Comaroff and Comaroff 2000).

דוגמה מובהקת לשינוי במבנה המעמדי שיוצרים המרחבים הניאור-ליברליים היא המזרחים. הניאור-ליברליזציה מחזקת פוליטיקה של זהויות וגורמת פיצול זהותי הולך וגובר, אך היא גם הצמיחה בקרב מזרחים ממעמדות שונים חלופות לישראליות היהודית הדומיננטית, כלומר הציונות. חלופות אלו – מצד אחד הלאומיות החלופית שקידמה ש"ס, ומצד אחר המסורתיות כזהותו של מעמד הביניים המזרחי המתרחב – אינן שואפות להשתלב בפסיפס הזהויות הקולקטיביות הקיים, אלא מאתגרות את האתוס הציוני (וראו על כך בהמשך, בתיאור מאמרו של נסים ליאון).

למן שנות השבעים של המאה העשרים החל להתגבש מעמד ביניים מזרחי באמצעות מסלולים עוקפי השכלה – למשל עסקים קטנים, קבלנות בניין וספורט (Yuchtman-Yaar and Semyonov 1979). תהליך זה התחולל בין השאר בעקבות התמורות שחלו לאחר מלחמת 67', עם כניסת פועלים פלסטינים מהשטחים הכבושים לשוק העבודה הישראלי (לוי-אפשטיין וסמיונוב 1987). בשנות השמונים

והתשעים, וביתר שאת בשנות האלפיים, החל להתרחב מעמד הביניים בקרב אותן קבוצות שנמנו עם מעמד הפועלים בתקופת המדינה המפתחת. הדבר התרחש לצד העמקת האי-שוויון, שהייתה תולדה של שינויים בשוק העבודה ובאופני ההעסקה ושל צמצום מדינת הרווחה.

אומנם, כאמור, מעמדות ביניים חדשים נוצרו כבר בתקופת המדינה המפתחת, בין השאר בעקבות התרחבות המגזר הציבורי והרחבת החינוך התיכוני. אך שני מהלכים עיקריים תרמו להופעה של מעמדות ביניים מסוג חדש, המורכבים ממזרחים בני דור שני ושלישי, מיוצאי חבר המדינות ומפלסטינים אזרחי ישראל. המהלך הראשון הוא הפשרת שטחים חקלאיים לבנייה ומסירתם לידי קבלנים פרטיים, מהלך שאפשר למזרחים לעזוב את שכונות העוני ואת הדיור הציבורי. המהלך השני הוא מהפכת המכללות, אשר הרחיבה את הנגישות להשכלה גבוהה בפריפריה. המזרחים ויוצאי חבר המדינות יצאו נשכרים משני מהלכים, אך אפיק הניעות המעמדית באמצעות שיפור הדיור היה חסום בפני הפלסטינים אזרחי ישראל, בגלל אופיו האתנוקרט של המשטר בישראל (Cohen and Leon 2008; Tzfadia and Yacobi 2019).

הניאו-ליברליזציה הביאה לארגון מחדש גם של היחסים בין ההון, המדינה והעבודה. הדבר התרחש מתוך כרסום של הפשרה בין ההון, העובדים והמדינה (או הפשרה הפורדיסטית), ובמקרה הישראלי – מתוך נטישת מודל המדינה המפתחת (רם 2004; ממן ורוזנהק 2009). הניאו-ליברליזציה דוגלת במעבר מפוליטיקה של חלוקה מחדש לפוליטיקה של הצבר, וממדיניות ריכוזיות למדיניות תומכת שוק. אחד הביטויים המובהקים של מפנה זה הוא הגמשת שוק העבודה, שמשמעותה צמצום או הסרה של המגבלות על המעסיקים והגדלת כוחם מול העובדים.

משבר האינפלציה והחוב שישראל נקלעה אליו בראשית שנות השמונים נתפס כאיום ממשי על היציבות החברתית והפוליטית במדינה. ב-1985 הושקה תוכנית מקיפה לייצוב המשק, שמטרותיה היו צמצום חד של הגירעון הפיסקלי, שיפור במאזן התשלומים ושליטה באינפלציה באמצעות ביטול תוספות יוקר (מנגנון אוטומטי להתאמת השכר לעליית המחירים). מטרות אלו הושגו על ידי קיצוץ תקציבי נרחב, הקפאת השכר והמחירים ומדיניות מוניטרית מצמצמת. הכרסום במוסדות המדינה המפתחת היה כרוך בהפרטת חברות ציבוריות והסתדרותיות, בהפיכת המגזר הפיננסי לפלורליסטי יותר ובצמצום התמיכה שהעניקה המדינה לענפים שנתפסו כתחרותיים פחות, לדוגמה מזון וטקסטיל.

תהליך הכרסום הזה לא הוגבל להון ולמוסדות הכלכלה הגדולה, אלא הוחל גם על העבודה. ניכרה שחיקה הולכת וגוברת של המגזרים המוגנים בשוק העבודה, והוסרו ההגנות שניתנו לעובדים מפני סיכוני השוק, כדי להפוך את כוח העבודה לנזיל ונייד ולהגביר את השליטה על העובדים. ההסחרה של חלקים נרחבים של כוח העבודה חוללה תהליך של דואליזציה של שוק העבודה, כלומר העסקת עובדות ועובדים בתנאים דיפרנציאליים – אם ברמה הפנים-ארגונית ואם בין ענפים שונים. בעקבות זאת גדל האי-שוויון בין העובדים. לעליית האי-שוויון שמקורו בשוק

העבודה נוסף הכרוסו במדיניות הרווחה, בכלל זה צמצום בקצבאות הילדים, בסיוע למשפחות מוחלשות ובשירותי בריאות וחינוך. כך הפכה ישראל, לצד ארצות הברית, לאחת החברות שבהן האי-שוויון הוא עמוק ביותר. ואולם, אותם התהליכים שהביאו להעמקת האי-שוויון בין המעמדות, חוללו גם אי-שוויון בתוך אתנו-מעמדות שונים. כך במקרה של המזרחים, וכך גם במקרה של החרדים, כפי שנראה בהמשך.

על הספר

כאמור לעיל, אסופה זו מציעה דיאלוג בין הגישות השונות לחקר הניאו-ליברליזם, בעיקר בין הגישה ההיסטורית-מוסדית, גישת הניאו-ליברליזם המגוון וגישת הממשליות כפי שהיא נוסחה על ידי אונג (Ong 2006). בעקבות הדיאלוג הזה, הספר מבקש לפרוס לעיני הקוראים והקוראות מעין מפה המורכבת מאיים או ממרחבים שיש בהם תצורות שונות של ניאו-ליברליזם. מאמרי הספר עוסקים במופעים המגוונים של הניאו-ליברליזציה בישראל מתוך הבלטת המפגש בין הדחף לניאו-ליברליזציה ובין מסורות מוסדיות קיימות, ומתוך עמידה על כוחם של שחקנים וקבוצות להתנגד לניאו-ליברליזציה, להתאים אותה לצורכיהם או לאמץ היבטים מסוימים שלה ולדחות היבטים אחרים.

הניאו-ליברליזציה נידונה בספר כתהליך מורכב ורב-ממדי המאופיין במתחים ובסתירות פנימיות, שיש לו השלכות מגוונות ולא אחידות על קבוצות חברתיות שונות. כאמור, גישה אנליטית זו מעוגנת בהמשגה של אונג, שלפיה הניאו-ליברליזם הוא משטר גמיש ודינמי שמושגת על סוגים שונים של חריגים. מאמרי הספר מראים שתוצרי הניאו-ליברליזציה משתנים לא רק מחברה לחברה אלא גם בתוך החברות עצמן. תוצרים אלו הם פרי המפגש בין שלושה גורמים: האחד הוא המיקומים האתנו-לאומיים, המגדירים והמעמדיים, השני הוא העוצמה הפוליטית של הקבוצות השונות המרכיבות את החברה, והשלישי הוא כלי המדיניות המשמשים להכללת קבוצות שונות במרחבים הניאו-ליברליים. על כך יש להוסיף כי במרחבי ניאו-ליברליזציה שונים מופעלות טכנולוגיות שונות לא רק לפי כוחן הפוליטי וכוח ההתנגדות של הקבוצות שעליהן מוחלת המדיניות הניאו-ליברלית, אלא גם לפי הערך המוענק לאותן קבוצות על ידי בירוקרטיות מדינתיות ושחקני השוק.

השער ראשון, "מרחבים של חריגים לניאו-ליברליזם: הכלכלה הגדולה, שוק העבודה ומדינת הרווחה", עוסק ברמה המקרו-מוסדית ודן בהבניה מחדש של מוסדות ותחומים בעקבות הניאו-ליברליזציה ובאילוצים שמסורות היסטוריות הציבו להבניה מחודשת זו. הוא מנתח את היסודות הפוליטיים של הניאו-ליברליזציה של הכלכלה הפוליטית בישראל ואת ביטוייה בהקשרים של התארגנויות עובדים, של יחסים מעמדיים בשוק העבודה ושל המדיניות החברתית. בשער ארבעה מאמרים. שניים מהם עוסקים בתמורות שחלו בכלכלה הפוליטית של ישראל, ושניים עוסקים

בשוק העבודה ובמאבקייהם של עובדים ושל מובטלים המתנגדים להכללתם בפרויקט הניאורליברלי.

מאמרם של רונן מנדלקרן ומיכאל שלו "הכלכלה הפוליטית של ניאורליברליזציה לא אחידה בישראל" מראה כיצד הניאורליברליזציה בישראל מתאימה לדינמיקה שתוארה אונג, היינו התנועה בין ניאורליברליזם כחריג לבין חריגים לניאורליברליזם. לדברי המחברים, הניאורליברליזציה בישראל הייתה תוצאה של משבר כלכלי בשילוב אינטרסים פוליטיים של הסוכנויות הכלכליות של המדינה – בעיקר גורמים במשרד האוצר ובבנק ישראל, בתמיכת אנשי אקדמיה. גורמים אלו חיכו להזדמנות לחולל ליברליזציה כלכלית. הם שאפו להגביר את כוחם ואת האוטונומיה שלהם – הן למול גופים מדינתיים אחרים, למשל משרדי החינוך, הרווחה והבריאות; הן למול קבוצות אינטרסים המייצגות את המגזר הפיננסי. אותם גורמים ביקשו לבצע רציונליזציה של המדיניות הכלכלית באמצעות דה-פוליטיזציה שלה. בשלב הראשון הם הביאו לידי כרסום הדרגתי בהסדרים המוסדיים שעליהם התבססה המדינה המפתחת, ובשלב השני הם עסקו בבנייה של הסדרים חדשים על פי עקרונות השוק.

מנדלקרן ושלו מראים כי הניאורליברליזציה בישראל לא התרחשה בטריטוריה מוסדית אחידה, ולכן נוצרו מרחבי ניאורליברליזציה מגוונים. המפגש בין מורשות מוסדיות שונות יצר דפוסים כלאיים המאופיינים בשילוב של ניאורליברליזציה וריכוזיות. הכלכלה הגדולה, למשל, הכוללת את התעשייה וגופים פיננסיים גדולים, מדגימה ניאורליברליזם כחריג. מדובר במספר קטן של תאגידיים שיש להם חלק מכריע בתוצר הלאומי ושליטה רבה על ההון, והם מעסיקים שיעור ניכר של כוח העבודה. אומנם רבים מגופים אלו, שהיו בעבר בבעלות המדינה, הופרטו, אך ההפרטה שלהם לא הגדילה את התחרותיות, והשליטה עליהם פשוט עברה לידיהן של משפחות וחברות מעטות. ריכוז העוצמה הכלכלית בקרב מספר קטן של גופים עסקיים סותר את האידיאל הניאורליברלי של שוק תחרותי, ולכן הדפוסים הניאורליברליים בארגונים אלו הם מעין הכלאה בין ניאורליברליזם כחריג לבין חריגים לניאורליברליזם. מנגד, תחום הביטחון הוא דוגמה לחריגים לניאורליברליזם, שכן זהו מרחב המספק הגנה לקבוצות וליחידים מפני הסחרה ומפני פרקטיקות של מיטוב יכולת ההשווקה. למעשה, תחום הביטחון הצליח לבלום במידה רבה את הניסיון להטמיע אותו בפרויקט הניאורליברלי ולהחיל עליו את העקרונות הניאורליברליים. מרחבים נוספים כאלה נוצרו בתחומים שהיו מזוהים עם מילוי משימות לאומיות שונות, בכלל זה התנחלויות, הגירת יהודים לארץ, ניצולי שואה ותלמידי ישיבה.

מאמרו של אריה קרמפף "ניאורליברליזם וההיגיון הטריטוריאלי של הקפיטליזם הישראלי" מציע לבחון את היווצרותם של מרחבי ניאורליברליזציה בישראל לפי גישת הניאורליברליזם המגוון (Brenner et al. 2010). כמו מנדלקרן ושלו, שגורסים כי תמורות בכלכלה הגלובלית יצרו מבנה הזדמנויות נוח לזימי הניאורליברליזציה, גם

קרמפף טוען שהניאורליברליזציה בישראל כרוכה בכלכלה הגלובלית: מדינות קטנות, בהן ישראל, נאלצות להתאים את הכלכלה שלהן לשינויים בזירה הבינלאומית. גם הוא טוען כי תהליך הניאורליברליזציה מאופיין על ידי תנועת מטוטלת של כרסום והרס מכאן ושל בנייה מחדש מכאן. תנועה זו קשורה ליכולתם של השחקנים השונים בזירה המקומית לקדם את עקרון הריבונות הלאומית, או לחלופין לקדם סדר יום גיאופוליטי גלובלי. עם זאת, קרמפף מדגיש את ההבדלים בין המדינות וטוען שבכל מדינה נוצר דגם ניאורליברלי ייחודי שהוא תוצר של המפגש בין התהליכים הגלובליים ובין המסורות המוסדיות המקומיות. בישראל, האיזון בין עקרון הריבונות הלאומית לבין השיקולים הגיאופוליטיים הגלובליים מושפע מתגובתה של הסביבה הגיאופוליטית לסכסוך הישראלי-פלסטיני. אחד האירועים המכריעים המדגימים זאת הוא שינוי מעמדה הגיאופוליטי של ישראל בעקבות מלחמת 67'. הסיוע המוגדל והבלתי מותנה שקיבלה ישראל מארצות הברית בעקבות המלחמה אפשר לה לא רק להגדיל את ההוצאה הביטחונית, אלא גם לפצות עובדים על הפגיעה שנגרמה להם עקב הליברליזציה, להרחיב את מדינת הרווחה ולתמוך במגזר הפרטי. קרמפף מציע כי שינוי האינטרסים של ארצות הברית במזרח התיכון לצד השינויים בכלכלה הגלובלית הם שסללו את הדרך לניאורליברליזציה בישראל.

אירוע מכריע נוסף המדגים את השילוב בין גורמים חיצוניים לגורמים פנימיים הוא מה שקרמפף מכנה "כלכלת השלום". כלכלת השלום פתחה את המשק הישראלי לזרימת הון וסחורות באמצעות חתימת הסכמים והסרת חסמים ליבוא. ואולם כלכלה זו הייתה מבוססת על שתי הנחות: שיפור מאזן התשלומים באמצעות השקעות-חוץ והמשך תהליך השלום. שתי ההנחות נתבדו, ובראשית שנות האלפיים נקלעה ישראל למשבר ביטחוני עמוק – פרוץ האינתיפאדה השנייה; ולמשבר הדוט-קום, שפגע בתעשיית ההייטק – אחד מענפי היצוא וממנועי הצמיחה המרכזיים שלה. על אלה נוסף שינוי בסדרי העדיפויות של ארצות הברית בעקבות המתקפה על מגדלי התאומים. באופן פרדוקסלי, גורמים אלו הביאו להידוק הקשר בין הסלמת הסכסוך ובין העמקת הניאורליברליזציה. קרמפף מכנה זאת "ניאורליברליזם ניצי". הניאורליברליזם הניצי נועד לבלום לחצים חיצוניים על ישראל ולשמור על ריבונותה הלאומית, והוא נשען על שלושה אדנים: מודל צמיחה מוטה יצוא; צנע תקציבי; ופיחות פנימי, שבא לידי ביטוי בהפחתת עלויות הייצור, בהחלשת העבודה המאורגנת ובהגמשת שוק העבודה.

מנדלקרן ושלו מראים כיצד האילוצים הפנימיים והחיצוניים יצרו דפוסי כלאיים בכלכלה הגדולה – המשך הריכוזיות לצד פלורליזציה של המגזר הפיננסי. קבוצות שנתפסו כקשורות למשימות הלאומיות הוחרגו מהניאורליברליזציה, ואילו קבוצות אחרות, שערך בעיני המדינה נמוך יותר והן חסרות ייצוג פוליטי, הוכפפו לפרקטיקות של ניאורליברליזם כחריג (לרוב בדמות הסחרה). לעומתם, קרמפף טוען כי כינון ניאורליברליזם כחריג בדמות הניאורליברליזם הניצי נבע מרצונן של האליטות

הפוליטיות למנוע התערבות של שחקנים בינלאומיים בסכסוך הישראלי-פלסטיני. במילים אחרות, הפוליטיקה של המשך הכיבוש באה על חשבון אוכלוסיות ועובדים מוחלשים.

ואולם, כפי שמראה אסף בונדי במאמרו "תחרות עובדת? יחסים בין-ארגוניים ושינויים בייצוג עובדים בישראל בעידן ניאור-ליברלי", ההזנחה וההדרה של העובדות והעובדים המוחלשים על ידי ארגוני העובדים הגדולים הביאו להופעה של שחקנים חדשים בזירה. ארגוני החברה האזרחית החלו להשמיע את קולן של הקבוצות המוחלשות, מתוך פתיחת מרחבים חדשים ופרקטיקות ארגוניות חדשות, וחיבו ארגוני עובדים גדולים וחזקים לגוון את דרכי הפעולה שלהם. עם זאת, ארגוני העובדים הגדולים ביקשו לשמר את עוצמתם ומשאביהם המוסדיים, ולכן שימרו את הדואליזציה של שוק העבודה. זאת ועוד, נטען, היווצרותו של שדה המורכב מארגונים רבים יצר מעין קורפורטיזם תחרותי – כלומר תחרות על הייצוג – אך ללא סולידריות מעמדית.

הליברליזציה של שוק העבודה צמצמה את המרחבים החריגים לניאור-ליברליזציה, שבהם קבוצות מסוימות זכו להגנה מפני סיכונים חברתיים. לעומת זאת, היא הרחיבה את המרחבים של ניאור-ליברליזציה כחריג, שבהם עובדים ועובדות מאורגנים חשופים לתהליך של הסחרה מואצת. לטענת בונדי, ירידת כוחה של העבודה בהסכמים קיבוציים נבעה ממורשת מוסדית אשר הדירה עובדים מוחלשים – בהם נשים, מהגרים ומיעוטים – מייצוג מעמדי קולקטיבי. הוא מדגיש כי הסתדרות העובדים הכללית, ארגון העובדים הגדול והחשוב בישראל, לא רק הזניחה את העובדים המוחלשים, אלא גם גיבתה את פילוח שוק העבודה בתוך ארגוני העבודה, ועל ידי כך העניקה לגיטימציה להעסקה פוגענית.

בונדי מראה כיצד זירת ייצוג העובדים החלה להתמלא בארגונים המעלים תביעות בשם עובדים מוחלשים, שנעדרים יכולת התארגנות עצמאית וזוכים לייצוג ענפי בלבד. למשל, ארגונים כגון "קו לעובד" ו"מען" מעלים תביעות בשם עובדים בענפי הבניין, הניקיון והשמירה. ארגונים אלו סללו את הדרך לזירה חדשה לייצוג מעמדי – הזירה המשפטית, ובתוך כך חשפו את האופן שבו ההסתדרות הדירה והזניחה עובדים ועובדות על בסיס אתני ומגדרי. בונדי עומד על התוצאה הפרדוקסלית של התפתחות זו: מצד אחד ההסתדרות – כדי לשמור על מעמדה המונופוליסטי – ניכסה את מאבקים של העובדים והעובדות בתחום הניקיון והשמירה; אך מצד אחר היא שמרה על שוק עבודה דואלי. זו דוגמה מובהקת לפעולה חלופית לשם ייצוג מעמדי, ולאופן שבו ארגונים חדשים מחייבים ארגוני עובדים ותיקים להתמודד עם מחדליהם ולפתח דרכים חדשות כדי שלא לאבד את בכורתם בזירת ייצוג העובדים.

דפוס נוסף של ייצוג עובדים שהתפתח לנוכח התגברות כוחם של המעסיקים למול העובדים, ולנוכח הירידה בשכר הריאלי והעלייה באי-שוויון, הוא ארגוני עובדים ברמת המפעל והשתתפות ישירה של העובדים בעיצוב תביעותיהם. ביטוי

לדפוס התארגנות זה הוא ארגון העובדים הדמוקרטי "כוח לעובדים". לטענת בונדי, אומנם הקמת "כוח לעובדים" סימנה את התרחבות המרחבים של יוצאי דופן לניאו-ליברליזציה, אולם התרחבות זו לא יצרה סולידריות מעמדית אלא תחרות על הייצוג, כלומר מעין כניעה למגמות המפצלות של הניאו-ליברליזם.

ההסכרה המוגברת לא נוגעת רק להגברת השליטה על העובדים, אלא גם לכרסום בהסדרים המוסדיים שנועדו להגן עליהם מפני סיכונים, בהם ביטוח אבטלה, קצבת נכות והבטחת הכנסה. בכך עוסק מאמרי "הלידה, הגסיסה והלידה מחדש של תוכנית 'מרווחה לעבודה': המקרה הישראלי מנקודת מבט השוואתית". המאמר מתמקד בהתנגדות למדיניות המתנה הענקת גמלאות קיום, כגון קצבת אבטלה והבטחת הכנסה, במילוי חובות, בעיקר חזרה למעגל העבודה. לנוכח הגידול באבטלה, ובייחוד הגידול במספר המשפחות הזכאיות לגמלת הבטחת הכנסה, אגף התקציבים במשרד האוצר – שכוחו הלך וגדל בעקבות תהליך הניאו-ליברליזציה – ראה בגמלאות הקיום נטל כבד על הקופה הציבורית, וגם פתח לניצול לרעה של המערכת וליצירת תופעה של "אבטלת נוחות". שירות התעסוקה נתפס כאחראי העיקרי לגידול בשיעור האבטלה ובמשכה, ונטען שיש להפריטו. אגף התקציבים התגבר על התנגדותם של ועד שירות התעסוקה ומשרד העבודה והרווחה, וכך יובאה מארצות הברית לישראל "תוכנית ויסקונסין" (מהל"ב/אורות לתעסוקה). מטרת התוכנית הייתה להחזיר את המובטלים מהר ככל האפשר לשוק העבודה – מצד אחד על ידי הענקת הכשרה קצרה במיומנויות רכות למובטלים כרוניים, ומצד שני על ידי שימוש בסנקציות של שלילת הזכאות לגמלת הבטחת הכנסה.

על פי התבניות החדשות של ייצוג מעמדי שהוצגו במאמרו של אסף בונדי, המאבק נגד תוכנית ויסקונסין, שהחלה לפעול במתכונת ניסיונית בשנת 2005, נוהל על ידי קואליציה רופפת של ארגוני החברה האזרחית. ארגונים אלו הביעו דאגה מרכיב הכפייה של התוכנית ומהפעלתה בידי זכיינים פרטיים. כמו כן נטען שמדובר במסווה למדיניות שתכליתה לכרסם ברשת הביטחון הסוציאלית. גם ועד עובדי שירות התעסוקה התנגד לתוכנית, היות שהיא איימה על מקום עבודתם; והתנגדו לה גם חברי כנסת, בעיקר ממפלגות חד"ש וישראל ביתנו, בעקבות תלונות מצד בוחריהן. לאחר חמש שנים של מאבק, הקואליציה הצליחה להביא להפסקת התוכנית. בשנת 2016 הושגה הסכמה בין שירות התעסוקה לבין משרד האוצר, והתוכנית חודשה תחת חסותו של שירות התעסוקה. זה היה גם הרגע שבו הקואליציה הרופפת, שהייתה מבוססת על הסכמה עמומה, התפרקה. כפי שהראה אסף בונדי, ארגוני עובדים חזקים תומכים במאבקים למען קבוצות מוחלשות, או מנכסים אותם, רק כאשר האינטרסים שלהם מאוימים. במקרה של תוכנית ויסקונסין הדינמיקה הייתה דומה: כל עוד האינטרסים של ועד שירות התעסוקה ושל השירות עצמו היו מאוימים הם חברו לארגוני החברה האזרחית בהתנגדות לתוכנית, אך ברגע שהוסר האיום, הם החלו לתמוך בה.

השער השני, "מרחבי ניאו-ליברליזציה וההבניה המחודשת של אתניות, דת

ומגזר", עוסק בהרחבה של מרחבי הניאורליברליזציה כחריג והכללתן של קבוצות שונות בהם, וכן ביצירת מרחבים חריגים לניאורליברליזם. החלק הזה, המחזיק גם הוא ארבעה מאמרים, מתמקד בביטויים ובהשלכות חברתיות והפוליטיות של הניאורליברליזציה בהקשר של קבוצות חברתיות ספציפיות: נשים חרדיות, גברים חרדים, אזרחים פלסטינים ומעמד הביניים המזרחי. אחת התוצאות של תהליך הניאורליברליזציה בהקשר זה היא התרחבות מעמד הביניים. אך שלא כמו מעמד הביניים הוותיק, מדובר במעמד ביניים מרובד על בסיס מגדרי ואתנולאומי. המאמרים בשער זה מראים כי החלת פרקטיקות ניאורליברליות על קבוצות שונות אינה אחידה אלא היא תלויה בכוחן הפוליטי ובערכן בעיני קובעי המדיניות ולפי המורשת המוסדית. מאמרים אלו עוסקים בקבוצות שבדרך כלל אינן נחקרות בהקשר של הניאורליברליזציה בישראל, ולכן יש בהם כדי לתרום תרומה נכבדה לשדה המחקר.

מאמרו של מיכל פרנקל וורדה וסרמן "דת, מגדר וניאורליברליזם" בוחן את היווצרותו של מרחב שמאופיין בעת ובעונה אחת במגמות של ניאורליברליזם כחריג ובמגמות של חריגים לניאורליברליזם: נשים חרדיות בהייטק. מרחב זה כונן על ידי מה שהמחברות מכנות "השילוש הלא קדוש": ההצטלבות בין האינטרסים של נציגי הקהילה החרדית, המדינה והמעסיקים בחברות ההייטק. המדינה והמעסיקים רואים בהעסקה של נשים חרדיות בהייטק חלק מפרויקט מתרבת שאמור להפוך את החברה החרדית ליצרנית יותר ולהפחית את תלותה במדינה. ואולם, שלא כמו זרמים פונדמנטליסטיים אחרים – המשתמשים בעקרונות דתיים כדי להעניק לגיטימציה לניאורליברליזם, ואף מקדמים את יצירתו של סובייקט ניאורליברלי הניחן ביזמות ובחריצות והרואה בעבודה הגשמה עצמית והזדמנות לניעות חברתית – העסקנים החרדים, כמו חלק מהנשים שרואינן במחקר, רואים בעבודה מקור פרנסה בלבד, שתכליתו לאפשר לבן הזוג להמשיך בלימוד התורה.

העסקת נשים חרדיות בחברות הייטק היא דוגמה מרתקת להכלאה בין חריגים לניאורליברליזם לבין ניאורליברליזם כחריג. כוחם הפוליטי של נציגי החרדים אפשר להם לזכות ברית עם המעסיקים ועם המדינה, שבמסגרתה הוקמו מובלעות שבודדו את העובדות החרדיות משאר העובדים, והוענקו להן תנאי עבודה ייחודיים המתאימים לאורח חייהן. בתמורה זכו המעסיקים בסבסוד מטעם המדינה, וכן בעובדות ממושמות ששכרן היה נמוך הרבה מהמקובל בענף. המובלעות הללו גם הרחיקו את העובדות מהסובייקטיביות היזמית, אשר רואה בעבודה הזדמנות להתפתחות מתמדת ולהגשמה עצמית. השכר הנמוך, וההתייחסות לעבודה כאל מקור פרנסה ותו לא, שימשו מנגנון פיקוח ואמצעי לשימור ההיררכיה המגדרית בקהילה החרדית. אם כן, "השילוש הלא קדוש" מאפשר מצד אחד את חשיפת העובדות לפרקטיקות ניאורליברליות, ומצד אחר את הרחקתן מאתוס היזמות. הוא גם יוצר מרחבים של חריגים לניאורליברליזם, המאופיינים בתנאי עבודה ייחודיים לנשים החרדיות.

ואולם, המפגש המפוקח בין ניאורליברליזציה לבין אדיקות דתית, בין טכנולוגיות של מיטוב יכולת ההשווקה לבין הקפדה על גבולות מגדריים, הביא לתוצאה לא מכוונת: נשים חרדיות המועסקות בהייטק זכו למעין התארגנות של עובדות דווקא בענף שבו התארגנות עובדים היא נדירה, ואף נבלמת על ידי המעסיקים. העסקנים החרדים שימשו מעין ועד עובדים שתיווך בין ההנהלה לבין העובדות. כך, הנשים החרדיות העובדות בהייטק זוכות להגנה יחסית, ואילו משתתפי תוכניות מרווחה לעבודה (כמו תוכנית ויסקונסין שנוכרה לעיל) חשופים לא רק לכורח של השוק אלא גם לכפייה, לפיקוח ולמעקב מצד רשויות המדינה.

אך האם המובלעות הללו חסינות לגמרי מפני משטר הניאורליברליזם? פרנקל ווסרמן מצאו שעובדות חרדיות רבות עוברות מעין תהליך של סובייקטיפיקציה ניאורליברלית, שבא לידי ביטוי במחויבות לעבודה וגם בהנאה ממנה – ומתוך כך גם בהתמרמרות על השכר הנמוך ועל חוסר ההערכה כלפיהן בהיותן חרדיות שהשכלתן כביכול פחותה. זו דוגמה מובהקת לאופן שבו תהליכי ניאורליברליזציה מחוללים תבניות סובייקטיביות חדשות. תמונה מורכבת זו ממחישה את הקושי האנליטי והאמפירי להפריד בין ניאורליברליזם כחריג ובין חריגים לניאורליברליזם. מצד אחד, הקהילה החרדית מספקת לנשים הגנה כלשהי מפני השוק, אך גם מאפשרת להן להשתלב בו בתנאים מסוימים. מצד אחר, ההשתייכות לקהילה החרדית אינה מחסנת את הנשים מפני השפעות השוק.

הניסיון לשלב אוכלוסיות בעלות זיקה פריפריאלית בשוק העבודה, מתוך החלת עקרונות ניאורליברליים, לא פסח על הפלסטינים אזרחי ישראל. **הבתאללה טהא**, במאמרה "הוזלת העבודה: מיקור-חוץ מקומי ופיתוח הגליל", בוחנת את היווצרותם של מרחבים של ניאורליברליזציה כחריג שתכליתם להחיל על הפלסטינים אזרחי ישראל פרקטיקות ניאורליברליות לשם שילובם בכלכלה הישראלית. המאמר מיטיב להצביע על ההצטלבות של מערכות קפיטליסטיות ומערכות אתנו-גיאוגרפיות.

התרחבות ההשכלה הגבוהה בקרב האזרחים הערבים תרמה לגידול מעמד הביניים הפלסטיני בישראל. רבים מבעלי התארים האקדמיים, בעיקר בתחומי המחשב וההנדסה, לא יכלו להשתלב בתעשיית ההייטק הישראלית-יהודית בשל הזיקה בינה לבין הממסד הביטחוני, ולפיכך השתלבו במסגרת מה שטהא מכנה "מיקור-חוץ מקומי". מדובר בחברות פרטיות, בעיקר באזור הגליל, המספקות שירותי מיקור-חוץ לחברות הייטק במרכז הארץ, בדרך כלל בבעלות ישראלית-יהודית. היעד המוצהר הוא שילוב האוכלוסייה הערבית בכלכלה הישראלית-יהודית, אך העבודה במובלעות אלו נתפסת על ידי המשתתפים בהן לכל היותר כשער כניסה לתעשייה במרכז הארץ, ולא כחלק ממנה.

על אף שיח השילוב, דרך הפעולה נשענת על מורשת מוסדית של סגרגציה אתנו-לאומית. הדבר בא לידי ביטוי בפערי שכר בין עובדי החברות הקבלניות הללו לבין עובדי החברות המקבלות את שירותיהן; בהפרדה התפעולית, כאילו הגליל נמצא מעבר לים אך נשאר בשליטה ישראלית-יהודית; וב"ביטחוניזם", שמתבטא

בנוכחותם של יזמים ישראלים-יהודים יוצאי יחידה 8200, וכן בזיקה ההדוקה בין תעשיית ההייטק לבין הממסד הביטחוני. כך נוצרו מרחבים המשעתקים את מעמדם המעורער והשולי של הפלסטינים אזרחי ישראל. עובדי ההייטק הפלסטינים משולבים בתוך "חזון ההייטק" הישראלי, אבל באופן שמצד אחד מכפיף אותם לכלכלת השוק ומצד אחר מונע מהם ליהנות מפירותיה. זה כפל הפנים של המרחבים החריגים של הניאור-ליברליזם. על כך יש להוסיף כי פרויקט הפיתוח של הפלסטינים אזרחי ישראל ושילובם בכלכלה לובש אופי ממוגדר: הנשים נתפסות כסובייקטים של פיתוח עבור עצמן ועבור הקהילות שלהן – כפי שגורס שיח הפיתוח בעולם השלישי; והפיתוח צריך להיעשות מתוך כיבוד המסורת ושמירתה – כפי שגורס שיח הרגישות התרבותית. המרחבים החריגים שנוצרו בקרב האזרחים הפלסטינים דומים למדי למרחבים שנוצרו עבור הנשים החרדיות. ואולם, לאזרחים הפלסטינים חסר הכוח הפוליטי של העסקנים החרדים, ויכולתם להחיל על מרחבים אלו כללים של חריגים לניאור-ליברליזם מוגבלת.

מאמרם של לי כהנר ואסף מלחי "מדיניות שילוב חרדים בשוק העבודה במציאות ניאור-ליברלית" עוסק בגברים חרדים, ויש בו משום השלמה למאמרו של פרנקל ווסרמן על הנשים החרדיות. המאמר מדגים כיצד יצירת מרחבים ניאור-ליברליים מצטלבת עם מיקומים מעמדיים קיימים באופן שיש בו כדי להעמיק את הריבוד המעמדי בתוך קבוצה ספציפית. נסיגת המדינה מהספקת שירותים חברתיים מתוך הישענות גוברת על השוק הביאה לידי גידול בכניסת חרדים לשוק העבודה וליצירת מעמד ביניים חרדי. ואולם, תהליך זה היטיב בעיקר עם חרדים השייכים לקבוצות עילית אתניות או שכבר השתייכו למעמד הבינוני החרדי. אלה השכילו לנצל את תמריציה של מדיניות התעסוקה וההשכלה לחרדים כדי לשפר את מצבם הכלכלי. לעומתם, קבוצות פריפריה בציבור החרדי יצאו נפסדות מכך.

השפעתם של השינויים בכלכלה הפוליטית של ישראל על הקהילה החרדית החלה להסתמן בתחילת שנות האלפיים. השילוב בין דעת הקהל בישראל, מדיניות הממשלה ויוזמות פנים-חרדיות החל לכרסם באיטיות בלגיטימציה של הסדר "תורתם אומנותם", ונעשו ניסיונות להעלות את שיעור ההשתתפות של החרדים בשוק העבודה – הן באמצעות קיצוץ חד בקצבאות הילדים הן באמצעות הקמת מינהלת אוכלוסיות מוחלשות במשרד התעשייה, המסחר והתעסוקה (תמ"ת), שסללה את הדרך לגיבוש יוזמות לשילוב חרדים בשוק העבודה. ארגונים דוגמת הג'וינט ושחקנים חרדים נקטו אף הם יוזמות תעסוקתיות, ונוצר שדה עשיר של עמותות וארגונים שתכליתם לשלב גברים חרדים בשוק העבודה. לעומת הנשים החרדיות – שהן מפרנסות עיקריות, והשאיפה הייתה להגדיל את הכנסתן מתוך הפנייתן לעיסוקים מחוץ לקהילה – הגברים החרדים נחשפים להסחרה מואצת, אך בלא רכיב הכפייה המאפיין תוכניות להשתלבות בעבודה לאוכלוסייה הלא חרדית. אומנם, היוזמות השונות הביאו לעלייה מסוימת במספר הגברים החרדים המשתתפים בשוק העבודה, אולם עלייה זו נבלמה עד מהרה בעקבות הסכמים

קואליציוניים בין הליכוד לבין המפלגות החרדיות, שבעקבותיהם הוגדלה התמיכה בבני ישיבות ובאברכים.

מרבית התוכניות להשתלבות בעבודה לגברים החרדים הדגישו השתלבות מהירה בשוק העבודה, על חשבון הכשרה מקצועית ארוכת טווח שעשויה להגדיל את ההכנסה של משקי הבית החרדיים. בכך נמשכה המגמה של תוכנית ויסקונסין, המעודדת השתלבות של כוח עבודה זול בעבודות מזדמנות. הפער בין תוכניות המעניקות הכשרה מקצועית טכנולוגית ובין תוכניות המעודדות שילוב מהיר בשוק העבודה העמיק את הריבוד בתוך הקהילה החרדית. קבוצות חרדיות חזקות יצאו נשכרות מהתוכניות המעניקות הכשרה מקצועית טכנולוגית, וכך הורחב מעמד הביניים החרדי, שהוא ברובו אשכנזי ומתגורר במרכז הארץ. לעומת זאת, נשים וגברים חרדים (מזרחים) בפריפריה, שבה מקורות הפרנסה דלים, שהשתתפו בעיקר בתוכניות המכוונות להשתלבות מהירה בשוק העבודה, נותרו מאחור.

את הספר חותם מאמרו של נסים ליאון "ניאו-ליברליזם, ממלכתיות ומזרחיות". המאמר דן באופן שבו הניאו-ליברליזציה העמיקה הבדלים מעמדיים בקרב המזרחים ובמשמעות הפוליטית וההגותית-תרבותית של פיצול זה. צמצום מדינת הרווחה, שינויים באופני ההעסקה וקריסת מפעלי תעשייה בעיירות הפיתוח – כל אלה הביאו לריסוק מעמד הפועלים המזרחי. מעמד זה גויס גיוס פוליטי על ידי מפלגת ש"ס, והדבר יצר קרקע פורייה לפעולה בחיי היומיום ולבניית קהילה. בעיירות הפיתוח ובשכונות בשולי הערים, ובאמצעות תנועת התשובה, שקדה ש"ס על מילוי החלל שהותירה מדינת הרווחה הנסוגה. כך היא יצרה מרחבים של חריגים לניאו-ליברליזם. ש"ס הציעה חלופה סמלית לממלכתיות הישראלית בדמות מה שליאון מכנה "לאומיות שכנגד" – לאומיות הנשענת על הכלאה בין בדלנות חרדית לבין ממלכתיות. אך אין מדובר בממלכתיות בנוסח הצינוני אלא במודל תרבותי חלופי הרואה בלאומיות צורה של סולידריות יהודית מודרנית שיש לחזקה באמצעים דתיים-מהפכניים המשקפים עולם חרדי. חלק מהצלחתה של ש"ס אפשר לתלות בהעברה של תומכיה ממצב של טמיעה בכלכלת השוק התחרותי – אך בלי ליהנות מפירותיה – למצב של הגנה מפני הסחרה של היבטים שונים בחייהם. כפי שראינו לעיל, שני המצבים גם יחד הם בבחינת חריגים לניאו-ליברליזם.

התמורות הכלכליות שהביאו לריסוק מעמד הפועלים המזרחי ולהבלטת הפתרון החרדי למשבר הובילו להתרחבות מעמד הביניים המזרחי. אך אין מדובר בהיטמעות במעמד הביניים האשכנזי הוותיק אלא ביצירת פרוגרמה תרבותית-פוליטית שמעבדת את המסורתיות באופן שתוכל לשמש כלי המסייע להגדרת הזהות המעמדית, וגם לפתרון שאלות לאומיות הנקשרות לשסע הדתי-חילוני. פרוגרמה זו מתאפשרת לנוכח הניעות החברתית מצד אחד, ולנוכח קריסת הממלכתיות בעקבות אתגר הגלובליזציה מצד אחר. פרויקט המסורתיות מעובד אפוא כפרוגרמה מזרחית לתיקון הממלכתיות. מדובר בלאומיות רכה, המדמיינת את האומה כקהילה המחויבת לסמלי העבר ולסמלי ההווה גם יחד.

מגפת הקורונה חייבה את קובעי המדיניות לסטות ממדיניות הצנע התקציבי ולהגדיל את הוצאות הרווחה והבריאות. המגפה הבליטה את חסרונותיהן של ההשווקה ושל ההסחרה של היחסים החברתיים, את הבעיות שיוצר ייבוש מערכות הרווחה, החינוך והבריאות, וגם את השבריריות של הסדרי ההעסקה הקיימים. אומנם, המדינה בישראל פרסה רשת ביטחון למי שאיבדו את מקום עבודתם בדמות תשלומים למי שהוצאו לחל"ת, שהם בפועל דמי אבטלה. ואולם, מהלך זה עלול להביא לידי פגיעה בזכויות העובדים בעתיד, ואף להחליש ביתר שאת את העקרונות הביטוחיים של מדינת הרווחה בישראל, בשל ההתרוקנות של קרן ביטוח האבטלה (קורא 2019). נשאלת השאלה אם המגפה תחולל מפנה בתהליך הניאור-ליברליזציה, או שמא, כפי שקרה אחרי המשבר הפיננסי בשנת 2008, סוכני הניאור-ליברליזציה ישתמשו בשיח ניאור-ליברלי לוחמני כדי לתבוע את המשכו.

לסיום, נעיר כי עבודת המחקר והכתיבה של הספר הסתיימה לפני פרוץ המשבר החוקתי ולפני אירועי 7 באוקטובר והמלחמה שפרצה בעקבותיהם – שני אירועים שהתרחשו בשנת 2023 ושהשפעתם על המדינה תהא כבירה מכל נקודות המבט.

***

אסופה זו היא פרי סדנת מחקר שהתקיימה בין השנים 2018 ו-2020 במכון ון ליר בירושלים. הסדנה הייתה רבת-חומית, באופן שהעשיר את הדיונים וסייע לעיצוב התפיסה התיאורטית המנחה את האסופה. ד"ר כפיר כהן לוסיטיג ליווה את הסדנה מתחילתה ועד לגיבוש תוצריה וכינוסם באסופה שלפנינו. ספר זה לא היה רואה אור אלמלא תרומתו האינטלקטואלית והמעשית של כפיר. פרופ' אריה ארנון, פרופ' לב גרינברג, פרופ' יוסף זעירא, ד"ר ארו מגור, פרופ' דני ממון, ד"ר דנה קפלן ופרופ' זאב רוזנהק ליוו את הסדנה מתחילתה ותרמו רבות לדיונים. אנחנו מודים לראש מכון ון ליר פרופ' שי לביא על התמיכה המתמשכת בפרויקט. תודה גם לצוות ההוצאה לאור של מכון ון ליר על הליווי המקצועי והמסור: לראש ההוצאה היוצאת ד"ר טל כוכבי, לעורך המדעי עמית לין, לראשת ההוצאה רונית טפיר ו למפיקה האחראית יונה רצון. תודתנו גם לשני הסוקרים האנונימיים אשר תרמו מתובנותיהם והעשירו את התוצר הסופי, ולעורכת הלשון הקפדנית מוטל לרנר.

רשימת המקורות

לויין-אפשטיין, נת, ומשה סמיונוב, 1987. "חוטבי עצים ושואבי מים": ערביי השטחים בשוק העבודה הישראלי, מגמות ל(4), עמ' 402-416.
ממון, דניאל, וזאב רוזנהק, 2009. בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאור-ליברלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

רם, אורי, 2004. "הפערים החדשים: קפיטליזם גלובלי, פוסט-פורדיזם ואישוויון", דני פילק ואורי רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי, ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, עמ' 16-33.

- Adkins, Lisa, 2018. "Neoliberalism's Gender Order," in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 469–482.
- Adkins, Lisa, and Maryanne Dever, 2016. "The Financialization of Social Reproduction: Domestic Labour and Promisory Value," in idem (eds.), *The Post-Fordist Sexual Contract*, New York: Palgrave MacMillan, pp. 129–145.
- Altan-Olcay, Özlem, 2015. "The Entrepreneurial Woman in Development Programs: Thinking Through Class Differences," *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 23(3), pp. 389–414.
- Amable, Bruno, 2011. "Morals and Politics in the Ideology of Neoliberalism," *Socio-Economic Review* 9(1), pp. 3–30.
- Babb, Sarah, and Alexander Kentikenlis, 2018. "International Financial Institutions as Agents of Neoliberalism," in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 16–27.
- Ben-Porat, Guy, Dani Filc, Ahmet E. Ozturk, and Luca Ozzano, 2021. "Populism, Religion and Family Values Policies in Israel, Italy and Turkey," *Mediterranean Politics* (online).
- Birch, Kean, 2017. *A Research Agenda for Neoliberalism*, Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Boas, Taylor C., and Jordan Gans-Morse, 2009. "Neoliberalism: From New Liberal Philosophy to Anti-Liberal Slogan," *Studies in Comparative International Development* 44(2), pp. 137–161.
- Brenner, Neil, Jamie Peck, and Nik Theodore, 2010. "After Neoliberalization?" *Globalizations* 7(3), pp. 327–345.
- Bröckling, Ulrich, 2016. *The Entrepreneurial Self: Fabricating a New Type of Subject*, London: Sage.
- Brown, Wendy, 2015. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*, New York: Zone Books.
- Cahill, Damien, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose, 2018. "Introduction: Approaches to Neoliberalism," in idem (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. xxv–xxxiii.
- Campbell, John L., and Ove K. Pedersen, 2001. "Introduction: The Rise of Neo-Liberalism and Institutional Analysis," in idem (eds.), *The Rise of Neo-Liberalism and Institutional Analysis*, Princeton, NJ: Princeton University Press, pp. 1–23.

- Centeno, Miguel A., and Joseph N. Cohen, 2012. "The Arc of Neoliberalism," *Annual Review of Sociology* 38, pp. 317–340.
- Chhachhi, Amrita, 2020. "Neoliberalism, Hindutva and Gender: Convergence and Contradictions in the Provision of Welfare," *Feminist Dissent* 5, pp. 50–93.
- Clarke, John, 2008. "Living With/in and Without Neo-Liberalism," *Focaal* 2008(51), pp. 135–147.
- Cohen, Uri, and Nissim Leon, 2008. "The New Mizrahi Middle Class: Ethnic Mobility and Class Integration in Israel," *Journal of Israeli History* 27(1), pp. 51–64.
- Comaroff, Jean, and John L. Comaroff, 2000. "Privatizing the Millenium: New Protestant Ethics and the Spirits of Capitalism in Africa, and Elsewhere," *Africa Spectrum* 35(3), pp. 293–312.
- Dale, Gareth, and Adam Farhy, 2018. "Neoliberalism in Eastern Europe and the Former Soviet Union," in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 234–247.
- Dardot, Pierre, and Christian Laval, 2018. "Foucault, Neoliberalism and Europe," in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 192–200.
- Davies, William, 2018. "The Neoliberal State: Power Against Politics," in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 273–283.
- Dean, Mitchell, 2018. "Foucault and the Neoliberalism Controversy," in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 40–54.
- Dobbin, Frank, Beth Simons, and Geoffrey Garrett, 2007. "The Global Diffusion of Public Policies: Social Construction, Coercion, Competition or Learning?" *Annual Review of Sociology* 33, pp. 1–24.
- Duménil, Gérard, and Dominique Lévy, 2001. "Costs and Benefits of Neoliberalism: A Class Analysis," *Review of International Political Economy* 8(4), pp. 578–607.
- England, Kim, and Kevin Ward, 2007. "Introduction: Reading Neoliberalization," in idem (eds.), *Neoliberalization: States, Networks, Peoples*, London: Blackwell, pp. 1–22.
- , 2016. "Theorizing Neoliberalization," in Simon Springer, Kean Birch, and Julia McLeavy (eds.), *The Handbook of Neoliberalism*, Obingdon and New York: Routledge, pp. 50–60.
- Flew, Terry, 2014. "Six Theories of Neoliberalism," *Thesis Eleven* 122(1), pp. 49–71.
- Fodor, Eva, Christy Glass, Janette Kawachi, and Livia Lopescu, 2002.

- “Family Policies and Gender in Hungary, Poland and Romania,” *Communist and Post-Communist Studies* 35(4), pp. 475–490.
- Foucault, Michel, 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–1979*, trans. Graham Burchell, New York: Palgrave Macmillan.
- Fourcade-Gourinchas, Marion, and Sarah L. Babb, 2002. “The Rebirth of the Liberal Creed: Paths to Neoliberalism in Four Countries,” *American Journal of Sociology* 108(3), pp. 533–579.
- Gill, Rebecca, and Shiv Ganesh, 2007. “Empowerment, Constraint, and the Entrepreneurial Self: A Study of White Women Entrepreneurs,” *Journal of Applied Communication Research* 35(3), pp. 268–293.
- Haney, Lynne, 1994. “From Proud Worker to Good Mother: Women, the State, and Regime Change in Hungary,” *Frontiers: A Journal of Women Studies* 14(3), pp. 113–150.
- Harvey, David, 2005. *A Brief History of Neoliberalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Heiman, Rachel, Carla Freeman, and Mark Liechty (eds.), 2012. *The Global Middle Classes: Theorizing through Ethnography*, Santa Fe, NM: SAR Press.
- Helman, Sara, 2019. “Turning Welfare-Reliant Women into Entrepreneurs: Employment Readiness Workshops and the Constitution of the Entrepreneurial Self in Israel,” *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 26(1), pp. 116–138.
- Huseby-Darvas, Eva V., 1996. “‘Feminism the Murderer of Mothers’: The Rise and Fall of Neo-Natalist Reconstruction of Gender in Hungary,” in Brackette F. Williams (ed.), *Women Out of Place: The Gender Agency and the Race of Nationality*, New York: Routledge, pp. 161–185.
- Jessop, Bob, 1999. “The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in Its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination,” *Social Policy and Administration* 33(4), pp. 348–359.
- , 2002. “From Thatcherism to New Labor: Neo-Liberalism, Workfarism, and Labor Market Regulation” (online).
- Kingstone, Peter, 2018. “The Rise and Fall (and Rise Again) of Neoliberalism in Latin America,” in Damien Cahill, Melinda Cooper, Martijn Konings, and David Primrose (eds.), *The Sage Handbook of Neoliberalism*, London: Sage, pp. 201–218.
- Lacy, Karyn R., 2004. “Black Spaces, Black Places: Strategic Assimilation and Identity Construction in Middle-Class Suburbia,” *Ethnic and Racial Studies* 27(6), pp. 908–930.
- Larner, Wendy, 2000. “Neoliberalism, Policy, Ideology, Governmentality,” *Studies in Political Economy* 63, pp. 5–25.
- Lazzarato, Maurizio, 2009. “Neoliberalism in Action: Inequality, Insecurity

- and the Reconstitution of the Social,” *Theory, Culture & Society* 26(6), pp. 109–133.
- Lewis, Jane, 2001. “The Decline of the Male Breadwinner Model: Implications for Work and Care,” *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society* 8(2), pp. 152–169.
- Lewis, Jane, and Susanna Giullari, 2005. “The Adult Worker Model, Family, Gender Equality and Care: The Search for New Policy Principles and the Possibilities and Problems of a Capabilities Approach,” *Economy and Society* 34(1), pp. 76–104.
- Meghji, Ali, 2017. “Positionings of the Black Middle-Classes: Understanding Identity Construction beyond Strategic Assimilation,” *Ethnic and Racial Studies* 40(6), pp. 1007–1025.
- Mirowski, Philip, 2013. *Never Let a Serious Crisis Go to Waste: How Neoliberalism Survived the Financial Meltdown*, Lonson: Verso Books.
- , 2015. “Postface: Defining Neoliberalism,” in Philip Mirowski and Dieter Plehwe (eds.), *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*, Cambridge, MA: Harvard University Press, pp. 417–456.
- Mudge, Stephanie L., 2008. “What is Neo-Liberalism?” *Socio-Economic Review* 6(4), pp. 703–731.
- Ong, Aihwa, 2006. *Neoliberalism as Exception: Mutations in Citizenship and Sovereignty*, Durham, NC: Duke University Press.
- Orloff, Ann S., 2004. “Farewell to Maternalism? State Policies and Mothers’ Employment,” *Working Paper No. 05-10*, Institute for Policy Research, Northwestern University.
- Peck, Jamie, and Nik Theodore, 2010. “Recombinant Workfare, Across the Americas: Transnationalizing ‘Fast’ Social Policy,” *Geoforum* 41(2), pp. 195–208.
- Prasad, Monica, 2006. *The Politics of Free Markets: The Rise of Neoliberal Economic Policies in Britain, France, Germany, and the United States*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Radhakrishnan, Smitha, and Cinzia Solari, 2015. “Empowered Women, Failed Patriarchs: Neoliberalism and Global Gender Anxieties,” *Sociology Compass* 9(9), pp. 784–802.
- Rankin, Katharine N., 2001. “Governing Development: Neoliberalism, Microcredit, and Rational Economic Woman,” *Economy and Society* 30(1), pp. 18–37.
- Sørensen, Øyslebø, 2017. “The Performativity of Choice: Postfeminist Perspectives on Work–Life Balance,” *Gender, Work & Organization* 24(3), pp. 297–313.
- Szoke, Alexandra, 2015. “A ‘Road to Work’? The Reworking of Deservedness,

- Social Citizenship and Public Work Programmes in Rural Hungary,” *Citizenship Studies* 19(6-7), pp. 734–750.
- Tuğal, Cihan, 2009. *Passive Revolution: Absorbing the Islamic Challenge to Capitalism*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Tzfadia, Erez, and Haim Yacobi, 2019. *Rethinking Israeli Space: Periphery and Identity*, Abingdon and New York: Routledge.
- van Apeldoorn, Bastiaan, and Henk Overbeek, 2012. “Introduction: The Life Course of the Neoliberal Project and the Global Crisis,” in idem (eds.), *Neoliberalism in Crisis*, New York: Palgrave Macmillan, pp. 1–20.
- Venugopal, Rajesh, 2015. “Neoliberalism as Concept,” *Economy and Society* 44(2), pp. 165–187.
- Wee, Lionel, and Ann Brooks, 2012. “Negotiating Gendered Subjectivity in the Enterprise Culture: Metaphor and Entrepreneurial Discourses,” *Gender, Work & Organization* 19(6), pp. 573–591.
- Whitworth, Adam, 2016. “Neoliberal Paternalism and Paradoxical Subjects: Confusion and Contradiction in UK Activation Policy,” *Critical Social Policy* 36(3), pp. 412–431.
- Yuchtman-Yaar, Ephraim, and Moshe Semyonov, 1979. “Ethnic Inequality in Israeli Schools and Sports: An Expectation-States Approach,” *American Journal of Sociology* 85(3), pp. 576–590.